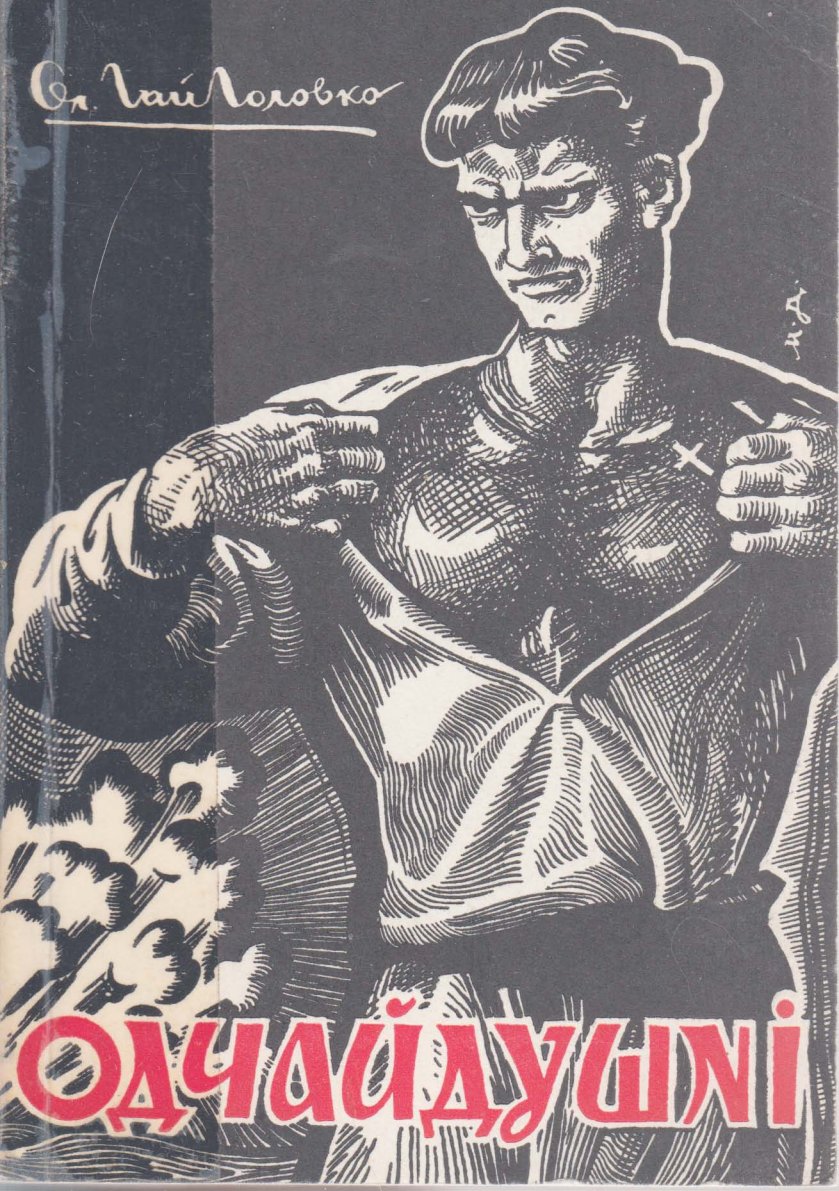


Ср. Ваї Лоренко



ОДЧАЎДУШІ

Преса про попередню книжку “ПОЄДИНОК З ДИЯВОЛОМ”

Книжка Гай-Головка, як сказав би Юрій Шерех, написана “не для дітей”, не для розривкової емоції; це откровіння, писане в страстях національної геєнни на фоні модерного обезобличення (затрати подоби Божої) модерного людства.

Ю. Мулик-Луцик, “К. Ф.”

“Поєдинок з дияволом” Ол. Гай-Головка — це взірць сучасної літератури, лектура сучасної дійсности.

“Новий Шлях”

Цю книжку мусить прочитати ввесь український загал. Книжку Ол. Гай-Головка конче перекласти на англійську й на інші світові мови.

“Свобода”

“Книжка “Поєдинок з дияволом” читається з великим захопленням і цікавістю. Після прочитання кількох перших сторінок читач не може відкласти книжки... бо хочеться йому знати, що буде далі, чим закінчиться трагічний “фільм наших днів”.

“Наша Мета”

Автор живо і драматично малює тривожні переживання українських емігрантів після розвалу гітлерівської Німеччини. Крім документальної вартости ці “фільми наших днів” мають ще й літературну вартість. Вправну руку письменника видно на кожній сторінці.

“Народна Воля”

Обидва випуски (томи) написані легко і читаються з непослабною увагою — одним духом.

“Соборна Україна”

Гай-Головко описує дуже просто. Ви бачите знайомих людей і знайомі обставини. А рівночасно відживає в нашій уяві оця атмосфера большевицької загрози і сила людини грубої і дикої.

“Овид”

OL. HAY - HOLOWKO

DESPERATES

SHORT STORIES

Published by
MUSE

Winnipeg

1959

Canada

ОЛ. ГАЙ-ГОЛОВКО

ОДЧАЙДУШНІ

ОПОВІДАННЯ

diasporiana.org.ua

Видавництво
МУЗА

Вінніпер

1959

Канада

Олексі Моргунові — меценатові української культури —
складаю щирю подяку за фінансування видання
цієї книжки

А в т о р

Обкладинка артиста маляра Михайла Дмитренка

Авторські права застережені
Copyright, 1959, by Ol. Hay-Holowko

Printed by
The Christian Press, Ltd., Winnipeg

СПОВІДЬ ЗОЛОТОЇ ТРОЯНДИ

Щаслива путь, у далеч ідучи!

Ю. Яновський

Немов би солодка музика грала в моїх
скронях, немав би чувся спів танцю-
ючого проміння.

Г. Еверс

ТРИНАДЦЯТОГО грудня 1947 року Лондон був оповитий густим туманом. Двоповерхові червоні автобуси й жучкуваті лімузини сунулися вулицями вдень із запаленими фарами. Перехожі на хідниках ішли черепащачою ходою. Увечері, коли туман змішався з сутінками, вуличний рух став зовсім неможливий.

Так само було на Бейсвотері, довжелезній лондонській вулиці, що бігла повз Гайд-Парк з Марбл Арч до Ноттінг Гілл Гейт. Автобуси й лімузини нею ледве повзли, перехожі на хідниках ледь-ледь пересувалися. Між перехожими йшов чужинець у сірому пальті й капелюсі, неначе витканих з туману. Він протинав туман упевнено, бо погода якнайкраще працювала для його безпеки: небажане око не могло розпізнати його.

Таємничий перехожий незабаром зупинився біля станції Ноттінг Гілл Гейт, закурив цигарку і, пильно розглянувшись навколо, став поволі спускатися по Голлянд Парк Авеню. Тут небезпеки було ще менше, бо попереду й позаду себе він не бачив нікого. Тож через кіль-

ка хвилин він із спокійним почуттям завернув на Голлянд Парк Ровд і на цій вулиці подзвонив до будинку.

Двері відчинила худорлява й висока сторожика.

“Пробачте”, сказав він голосом смертельно втомленої людини. “Чи можу я побачити добродія Малюту? Він удома?”

“Так”, відповіла сторожика, пильно дивлячись йому в очі, під якими синіли глибокі басамани. “Він живе в сьомій кімнаті, на третьому поверсі. Я проведу вас”.

Чужинець усміхнувся й поклав їй у жменю десятишілінговий банкнот.

“Дякую, але я не буду вас турбувати”.

Сторожика втішилась щедрим подарунком, кілька разів подякувала чужинцеві й зійшла в підвал, а гість попрямував сходами нагору. На третьому поверсі зупинився, капелюха насунув на голову глибше, втягнув шию в комір і подзвонив. Почувши за дверима кроки, відійшов у темний кут.

Двері відчинив середнього віку й зросту міцно збудований чолов’яга. Не бачучи нікого, він насупив кошлаті брови і глянув на сходи, а потім у кут.

“Добривечір, Денисе Юхимовичу!” почув він голос, якого досі не доводилося йому зустрічати. “Не дивіться так на мене, бо не впізнаєте. А я впізнав вас відразу. Багато чув про вас, ба, навіть кілька разів бачив уві сні. Тому уявив вас так, як стоїте. Але це дрібниця. Я приніс вам листа з України”.

У Малюти від припливу крові задзвеніло в вухах. Не зводячи з таємничого гостя погляду, він бачив лише його очі, що в півтемряві горіли, як дві жарини.

“Коли ви принесли мені листа з України, то, звичайно, скажете, хто ви?”

Незнайомий лукаво всміхнувся: “Ви хочете мати все відразу. Скористайте покищо з першого, а на друге прийде час. Візьміть листа!”

Він витягнув з рукава пакет і кинув Малюті.

“Хоча скажіть, земляче, від кого?”

“Не знаю”, сухо відповів незнайомий.

Малюта розірвав пакет, але в півтемряві не прочитав нічого. “Пождіть, будь ласка, хвилиночку, я зараз повернуся”.

“Можете бути спокійні!”

По хвилині незнайомого земляка вже не було. Малюта глянув із сходів униз і звідти почув, як за незнайомим гримнули вихідні двері. Тому Малюта якось мить постояв у глибокій задумі й поволі попрямував до своєї кімнати. На столі жмуток паперу неначе заворушився. Малюта схопив його і схилив над ним голову.

**
*

“Дорогий Денисе!

Коли ти відкриєш цього листа, то дуже розчаруєшся. Бо він, наперекір твоїй палкій надії, буде не від твоєї рідні, а тільки від знайомої дівчини, яку ти колись назвав Золотою Трояндою. Це розчарування я відчуваю може глибше за тебе, хоч ти прокляв мене й пам'ять про мене викинув геть із своєї уяви. Але вибач мені. Оцей перший лист до тебе буде й останній, і після нього вже ніколи я не порушу твого спокою. Бо коли ти читатимеш його, то з чорноокої русявки, що її два роки тому ти відбив у своїх очах востаннє, залишить-

ся на оскверненому світі тільки грудка придушеної землі... Тому прочитай оці слова з такою побожністю, з якою я їх пишу до тебе, і тоді землю, що під нею спочине моє холодне тіло, обігріє сонце всім своїм промінням.

З чого починати? Ти, мабуть, не раз відчував, що коли хочеться сказати багато, то не скажеш нічого. А-ах! — коли по закінченні війни я вперше побачила тебе й заговорила з тобою, то моє сумне життя враз розіскрилося й запалало суцільною казкою. Ти ж не забув, що перед тим було зо мною. Усі шляхи, які відкрилися на батьківщину, до мого чудового Херсону, до моєї любої родини, викликали в мене на очах сльози, а в душі одчайдушний крик і муки. Бо, звільнившись від одних ланцюгів, я не хотіла лізти в другі. І тому я опинилася на роздоріжжі. Не знаю, що сталося б зо мною, коли б у ту пору не з'явився ти...

Пригадую, як зараз, ти підійшов до мене і з братерською лагідністю спитав, чого я так замислилась. Я сумно глянула на тебе.

“Тужиш, Золота Трояндо?” промовив ти пошепки.

“Тужу”, відповіла я. “І не питай, бо знаєш, чого я тужу”.

“Не тужи! Ми не поїдемо додому чекістськими в'язницями, а із звірячою рішучістю продеремося крізь американські загорожі в вільний світ. І на цьому тернистому шляху я вважатиму на тебе, як на своє око, і жоден волосок з твоєї голови не впаде на землю”.

Не знаю я, — але оці твої слова засіяли мою душу зерном найбільшої правди, як у дитинстві материні слова про існування Бога. І тут було так. У своїй поведінці зо мною —

сиротою в чужому світі — ти показав себе справжньою людиною, за якою в наш частак тужить світ...

О, я нічого — навіть найменшої деталі! — не забула з нашого спільного скитання між бар'єрами янгольського демона й демонічного янгола. Я не перелічила б твоїх чеснот навіть тоді, коли б засяяла на цій землі живою вічністю, бо вони виповнили собою не лише секунди, а й міріадні їх частини. Але не буду про них згадувати, бо вони говорять самі за себе в кожній грудочці землі, до яких торкалися наші ноги. Однак тяжко мені не згадати останніх спільних хвилин, які запалили в мені святий вогонь, щоб незабаром, після моєї душевної катастрофи, погасити його й утопити в непроглядну темряву...

**

Ти, мабуть, добре пам'ятаєш, як під час енкаведистського наїзду пощастило врятуватися мені з нашого напівзруйнованого дому. Голій-голісінській... Бо енкаведист схопив мене за сорочку саме тоді, коли я вискочила з вікна.

Біжучи голісінька садком, я умлівала зо страху, щоб не наткнутися на когось із наших неповоротців. Перш за все — щоб не зустрітися з тобою. Коли в мене здригалися всі піджилки, я раптом почула твій тихий шепіт:

“З тобою все гаразд?”

Я вмирала з сорому.

“Ти не поламала ніг?”

“Ні”, ледве чутно сказала я й заплакала.

“Не плач, Золота Трояндо! А візьми мою сорочку й одягнися.”

Стоячи на місці, як уколана, я ледь-ледь

повернула до тебе голову. Ти, дивлячись у землю, стояв з простягнутою рукою. Який ти був людяний! Боже! В ту хвилину я подумала, що зло зійшло з усього світу, та що він зарожівся і став безмежним раєм...

Коли я одягнулася, ти ласкаво сказав іти за тобою. Ми довго так ішли, і ти ні разу не оглянувся, щоб не принизити почуття моєї дівочої честі. Я відчувала це всією своєю істотою... і дякувала Богові, що моя віра в тебе не похитнулася.

Ти привів мене до якогось байраку, що над ним холодом дихав світанок. Хоч це була літня ніч, але ти знаєш літні німецькі ночі. Я під дубом дрижала. Ти якусь мить стояв у задумі. Потім, відійшовши набік, узявся гребти пальцями торішне сухе листя. Працював з такою запопадливістю, як звір, що намагався врятувати свою дитину від небезпеки. Незабаром під дубом став листвяний горбочок.

“Подобається тобі оця постіль?” спитав ти, з гордістю дивлячись на плід своєї благословенної праці.

Я глянула на тебе з глибокою вдячністю.

“Лягай на неї.”

Я лягла. Ти почав укривати мене листвяною ковдрою, а потім накладати на неї зелені віти. Коли ти вкривав мене, я думала про тебе і твоє подивугідне ставлення до молоденької із сплячими ще жіночими почуттями дівчини, до якої так горнуть середнього віку чоловіки. Ти ж був у такому віці з неспокійною кров'ю, з палахкотливою пристрастю; мусів горіти бажанням зачерпнути чистої ласки, — особливо тоді, коли дівчина повністю була під твоєю владою. Але ти не виявив цього жодною рисочкою обличчя, жодним проб-

лиском в очах. Бо в тобі небесні почуття заглушили земні, а, крім того, ти дивився на мене, як на грудочку рідної землі, боячись чимнебудь її осквернити... Що після цього я могла тобі сказати? Коли ти сидів під дубом і задумано дивився на жевріюче небо, моя душа наповнилася одним бажанням, і я сказала тобі про це:

“Якщо твій вибір колись упаде на мене, то я створю тобі таке життя, як жодна інша жінка...”

Я тоді цілком не розуміла, що означали ці слова, бо вони не були плодом мого розуму, а голосом до глибини зворушеного серця дівчини на дозрінні. Але відтоді вони стали змістом мого життя. Коли я висловила їх тобі, ти глянув на мене, здавалося, самою душею, яка немов би сказала: “Дякую, Золота Трояндо. Але поки ти ще дитина, — не говори цього”. І на твоїх очах заблищали сльози.

Тим часом світанок запалював на сході смолоскипи, щоб привітати сонце, яке дарувало землі новий день. Кожне Боже створіння радіє новому дневі. І я раділа, але не цьому. Бо лише думка про нього трусила мною. А самий день... Я хотіла, щоб ця слабосила передсвітанкова ніч, яка так запекло чинила опір дневі, розтоптала й увігнала його в землю. Але в цій непосильній боротьбі ніч знекровлювалася й відступала. Ми обое це бачили, і ти сказав:

“Поки не наступив день, я мушу дістати тобі одежу.”

“У кого?”

“У своєї колишньої господині. Вона живе недалеко звідси, і я скоренько повернуся.”

“Іди з Богом.”

“Але ти не будеш хвилюватися?”

“Звичайно,” сказала я і сумно всміхнулася.

Ти довго не барився. Проте це було найдовше, з усіх чекань у моєму житті. Здавалося, що поки ти повернешся, я постаріюся й покриюся сивиною. Тому твій тихий крок, (який хіба що тільки птахи почули, поглядаючи на мене з верховіття), заgrimів у моїх вухах червневим громом. Я підвела голову і з радости мало не скрикнула. Ти живий, ти біля мене...

Я ніколи не забуду, як ти, в коротких барвських штанятках і в піджачку з зеленими полотняними листками, вибачливо сказав: “А це для тебе.” І подав мені сорочку, чорну блюзку й чорну рясну спідницю. Але ця бабусина одежа, яку ти з благальним поглядом поклав мені на руку, була в той час джерелом продовження мого життя.

Я покvapно переодяглася за дубом і з легким подихом підійшла до тебе. Оглядаючи один одного, ми мимохіть усміхнулися. Потім наш усміх перетворився на голосний і щирий сміх. Ми реготали, як діти, що побачили себе в кривому дзеркалі. Реготали крізь сльози, забувши про нашу сумну дійсність. Коли цей сміх поволі вщух, ти підійшов ближче й узяв мене за руку.

“Цією одежею,” сказав ти, “ми покищо відвертатимемо від себе прокляті очі. А тепер підемо до колишньої господині. Трохи заморимо голод, відпочинемо, і — “у світ-заочі”. Коли ми зробили кілька кроків, ти раптом зупинився. “І на наших порваних дорогах”, прошепотів тривожно, “ти будеш мені молодшою сестрою. А як мине небезпека й ти станеш дорослою, тоді глибше вдумаєшся

у зміст слів, які ти сказала в листвяній постелі.”

Я не можу висловити тобі, що діялося тієї хвилини в моїй душі. Я хотіла впасти й цілувати землю, цю чорну теплу землю, з серця якої добро дзвонило в усі дзвони...

**
*

Ми вийшли з байраку й кущиками та ярками дісталися до баверчиного двора. Смаглява з поораним зморшками обличчям німецька бабуся приязно нас зустріла й запросила до хати. За столом бідкалася своєю самотністю, говорила про безладдя в господарстві й просила нас допомогти їй поставити його на ноги. За це ми жили б у неї, як її діти. Ми не могли зважитись на це, бо тут, недалеко від міста, почували б себе, як на вулкані. Адже ж навколо ширяли червоні шуліки й щохвилини могли на нас упасти. Коли ти отак ділився з нею про наше становище, на подвір'ї раптом загуркотіли автомашини.

“Росіяни! Росіяни!” зарепетувала бабуся.

Ми схопилися, але втікати було вже пізно. До хати вскочила озброєна ватага з до млости знайомими обличчями, одежею й військовими відзнаками. Один із срібними пагонами, відомий у всій Баварії майор Уланов, уп'явся в нас рудими очима з масним садистичним блиском.

“Не хвилюйтеся,” сказав він з хижим усміхом, “бо це погано впливає на органи травлення. Сідайте, будь ласка, і почувайте себе, як удома. З усього видно, що ви не чекали на нас?”

“Чекали, але не тепер,” відповів ти з усміхом, подібним до леза ножа.

“А ми, бачите, поспішили. Подумали: наші ж громадяни, чужина й тому подібне...”

“Звісно, сталінське піклування...”

“Тихо! Вважай, т-ти! Знайшов собі зазнобушку й задумав сховатися з нею від народньої пімсти!”

Ти ввесь здригнувся і схопився на ноги.

“Від народньої пімсти? Ти що — п'яний?! Я до твого народу не належу... А дівчини, якої не знаєш, не суди... Чи ми можемо йти до вашого авта?”

У мене потемніло в очах, і я скрикнула: “Я не піду! Я не поїду додому!”

“Заспокійся, сестро,” сказав ти лагідно до мене. “Ти йдеш зо мною, а рештою не турбуєся.”

Я здогадалася, що ти надумав урятувати наше життя втечею з табору, і далі опору не чинила. Тим часом одні енкаведисти кинулися грабувати бабусю, а інші повели нас на подвір'я. На ньому стояв з напнутим брезентом американський джип і дві лімузини. На джипі сиділи кілька впольованих неповоротців. Їх стерегли два енкаведисти. Ми також сіли на джип. На подвір'ї з'явилися енкаведисти з награбованим добром, і авта скаженим погоном вирушили до репатріяційного табору.

Біля воріт обдротованого і скривавленого червоними полотнищами табору стояли в цивільному одязі вартові. Ти кинув на них оком і всміхнувся. Але відразу за ворітьми енкаведисти нас розлучили, бо тут, як у концентрації, жінки були ізольовані від чоловіків. Ти тільки встиг мені шепнути, що напишеш до мене листа.

Це був останній раз, коли я бачила твої добрі очі. З того часу я носила їх погляд у

найглибших сховах своєї душі й незабаром понесу з собою в небуття, хоч ти мене прокляв і з цим прокляттям пішов у світ...

**
*

Другого дня вранці до моєї ізольованої кімнати ввійшов один з вартових. Люто гримнув дверима й похапливо засунув мені в руку зім'ятий папірець. Схопивши тарілку з їжею, до якої я й не приторкнулася, він мовчки вийшов і зачинив за собою двері. Я відразу збагнула, що це був лист від тебе. Поволі розгорнула його своїми ослабленими пальцями й у тяжких муках почала читати...

Я завжди вірила у твою здібність. Але те, що я прочитала, перевернуло всі мої сподівання. Ти в бісівських умовах виготував такий плян утечі, якому позаздрили б найдосвідченіші в'язні. Цей плян мали б здійснити самі вартові, з яких макабрична дійсність зробила скажених псів. Але в їхніх шкірах ще жили люди й тому ці вартові згодилися допомогти нам втекти. О третій годині ночі ми мали пройти повз будинки до дротяної загорожі і просунутися крізь завчасу зроблену діру. Від неї було кілька хвилин ходу до міста. Десь за півгодини по нашій утечі вартові зняли б тривогу. Але в той час ми були б далеко звідти у сховищі. Цей плян, безперечно, був чудовий. Але ти запізнився з ним на одну ніч, під час якої я стала живою небіжкою...

Як душать мене сльози, коли я згадую оце! Я відповіла тобі кількома словами, які завжди горять передо мною, і шматочок паперу з ними віддала тому ж вартовому. Ти, мабуть, добре пам'ятаєш ці останні мої слова, але я хочу їх ще раз пригадати тобі. Отож я напи-

сала: “Я їду додому. Іншого виходу не маю. Вибач і прости.”

Я глибше зрозуміла зміст оцих слів, коли лист уже мандрував до тебе. Адже ж з ним нитка нашого зв'язку обірвалася назавжди. Я з риданням упала на ліжко й билася, як у білій гарячці, а в цей час ти, — о, це я відчувала всіма фібрами своєї душі! — топтав мого листа, проклинаючи на чім світ стоїть мою зрадливу душу. Ти певно прокляв мене, що я своїм мізерним учинком спробувала врятувати собі нужденне життя; що я вирішила добровільно піти в пекло, щоб пізніше не потягли мене на ланцюзі; що я стала боягузливим кріликом і зо страху потяглася в гадючу пащу...

О, ні, мій братіку, мій найдорожчий братіку! — бо ти став мені ним з першої хвилини нашої зустрічі і був ним аж до розлуки, — я відійшла від тебе тому, що перестала бути собою — Золотою Трояндою — і не могла вже виконати того, що сказала тобі в листвяній постелі...

**

Мое життя догоряє. Ще кілька годин, і воно розстане, як недопалок свічки. Колись і твоє життя догорить. Наші душі зустрінуться, і ти довідаєшся про мое земне нещастя. А поки це станеться, я розкажу про нього тобі живому, щоб ти з мене зняв ганьбу і прокльони, якими так тяжко скував мою розтерзану душу. Тоді мені буде легше відійти в інший світ...

Після нашої розлуки я в ізольованій кімнаті поринула в думи про тебе — мій єдиний порятунок, мое щастя. Я не сумнівалася, що

твій плян утечі вже готовий і що ти вже взявся здійснювати його. Заглибившись у це, я лише подумала про причину своєї ізоляції, коли внизу почула галас, а потім — за стінами жіночі лементування й одчайдушні крики. Я затаїла подих і не рухалася. Потім зсунулася з ліжка на коліна й почала палко молитися. Але молилася недовго, бо раптом стала лицем до лица з небезпекою. У відчинених дверях стояв майор Уланов, уп'явшись у мене своїми масними очима.

“Вимолюєшся?” сказав він із глумом.

Я мовчки встала.

“Нагрішила, а тепер вимолюєшся!” І з гуркотом зачинив двері. “Скільки ти мала Фріців!?”

Жаль, образа й обурення стиснули мені горло.

“Я не мала ніяких Фріців! І взагалі... як ви смієте про таке говорити з неповнолітньою дівчиною?”

“Го-го-го! Я зустрічав тут молодших хахлушок, які гуляли з Фріцами. А ти... Погуляла з ними — погуляєш з нами. Чи може тобі не подобаються свої? Задушити б тебе — й по всьому! Але я з милосердя подарую тобі життя. Інша це оцінила б, а ти ще й покажеш свою хахлацьку гордість”.

Його груди роздувалися й осідали, як ковальський міх, кругле й кирпате обличчя вкривалося червоними плямами. Боже! — як він був далеко від людини, якої зміст і значення втілювалися в тобі. Я із зненависти спалахнула гнівом і вся затремтіла. Це, мабуть, відбилося на моєму обличчі, бо він з ревом кинувся до мене і здер блюзку з сорочкою.

“Ха-ха-ха! Та ти розвеселила б цілий полк... Ну-ну! Не дряпайся!”

Я несамовито заверещала й урізалася йому в плече зубами. Уланов відірвався і, скрутивши мені назад руки, зв'язав їх моєю блюзкою й зареготав мені просто в обличчя...

**
*

Мої мрії про тебе й наше щастя розвалилися, як дитяча хатка. Я почала існувати тільки фізично. Там, де цвіли найсвітліші почуття, заклекотіла лава зненависти й пімсти. Душа твоєї Золотої Троянди замість ніжності й добродчинності наповнилася їдкою отрутою і прагнула відплатити за муки — муками, за смерть — смертю. Я вирішила його вбити й після цього піти з світу. Для виконання мого задуму треба було сприятливого моменту, отже, — й часу. Щоб здійснити це, я мусіла їхати з ним додому.

Коли я сіяла зерно пімсти, Уланов задумливо дивився з відчиненого вікна в темряву ночі.

“Ти знаєш, хто я?” спитав він з виразом страждання. “Погань! Я навіть не знаю твого імені.”

“Це властиве вашому народові”, сказала я з погордою.

Він, як кожен москаль, після катування, піддавався сантиментальності й розчуленню.

“Я мав багато твоєї статі,” сказав він, сівши біля мене, але такої запашної, свіжої й пружистої не зустрічав ніколи.”

Я відштовхнула ногою його від себе, і він зсунувся на підлогу.

“Я люблю тебе!” сказав він крізь сльози, схопивши мене за коліна. “Але я хочу, щоб

між нами був мир, щоб ти відповідала мені взаємністю. Тоді ти будеш моєю дружиною”.

“Подорожньою? Ні, краще накладу на себе руки.”

“То ти своєю смертю уб’еш мене. А чого нам замолоду лізти в землю? Навіщо? Я маю певне становище, і ми житимемо, як у казці.”

Я мовчала, радіючи, що так легко стелиться дорога до моєї мети.

“Ну, говори!”

Я не обзивалася.

“Значить, мовчання — знак згоди?”

“Але з тією умовою, що разом житимемо, коли розпишемось.”

“Таразд.”

“І якщо ти не триматимеш мене в цій клітці.”

Він кілька хвилин думав.

“Ні,” сказав він рішуче. “Тепер я мушу це робити для твоєї безпеки, щоб тебе, часом, не стукнули свої. Тому ти далі будеш під охороною, а з табору виходитимемо разом.”

Я не могла з ним не згодитись...

**
*

Я мешкала далі у своїй кімнаті. Вартові не набридали мені, але й не спускали з мене очей. Уланов час до часу кликав мене до себе на обід, і на цьому наші зустрічі кінчалися.

Отак марнуючи свої дні, я невпинно думала, яким способом виконати над ним вирок. Отруїти! — спочатку подумала. Але звідки мені було дістати отрути, коли я не виходила з табору? Тому цей засіб відпав. Отож я вирішила зарізати його, і з цього часу заглибилась у думи — як і звідки роздобути ножа.

Якось, коли один з енкаведистів під час обіду покликав Уланова на полювання за людьми, я ненароком зупинила свій погляд на валізах. Ці валізи так сильно притягнули мою увагу, неначе в них була моя доля. Я кинулася до них. Перша була замкнена. Я натиснула на замки у другій, і вона відчинилася.

У цій валізі зверху лежала дбайливо складена шовкова сукня, викладена дорогими самоцвітами. Я всунула руку глибше й побачила ще дві коштовні сукні. Під ними лежала чудова жіноча білизна, кілька пар жіночих черевик, наповнених золотими перстнями, кульчиками й жіночими та чоловічими годинниками. Під одним черевиком я раптом намацала щось тверде, пласке й холодне. Це був бравнінг — маленький, блискучий, з самоцвітами на держальці. Я натиснула на клапан, і з нього випала обіймочка. У ній було шість малесеньких набоїв. Боже! — шість малесеньких набоїв! Тріюмфуючи, я вкинула його в пазуху, впорядкувала валізу й подалася до своєї кімнати. У ній бравнінг засунула в матрац і, щоб від надмірного хвилювання трохи охолонути, лягла на ліжко...

**

Десь за дві години Уланов зайшов до мене. Він був не в настрої.

“Сьогодні ввечері,” сказав він похмуро, “ми від’їжджаємо з транспортом додому. Я невдоволений.”

“Чому?”

“Бо краще бути першим у провінції, ніж другорядним у столиці. Але поїдемо. Ми й там будемо не на останньому місці. Отож, до біса сум! Сьогодні проведемо наш останній

німецький день на лоні природи. Хочеш, — підемо в ліс?”

“Мені однаково,” я мало не скрикнула з радости.

“Ну, то гаразд. З цього приводу я візьму дещо для утроби.”

Коли він незабаром повернувся з повною течкою, то знайдений бравнінг уже лежав у моєму жакеті в боковій кишені.

**
*

День справді був одним з найкращих у червні в тій чужій країні. Теплий, золотий, з бездонним блакитним небом. У такі дні людська душа заглядає в найдальші простори з глибокою подякою Творцеві, що дав їй можливість побувати на цій прекрасній планеті. Але, жадібно впиваючись цими чарами, я думала не про світло, а про вічну імлу. Я — молода дівчина, яка тільки починала розцвітати! Я, — що могла буйно розцвісти і красуватися пишними пелюстками! Я, — що довго-довго могла буюти й оточити себе гнучкими паростками! Проте все це було не для мене, бо в моїй душі замість світла стояла темрява. У цей, налитий сонцем день, я повинна була знищити того, хто погасив у мені світло, і звільнитися від самої себе...

З такими думками я наближалася до лісу.

“Чого насупилася?” спитав убивець моєї душі. “Такий гарний день, а ти...”

“Згадала про родину й дитинство.”

“З родиною ти побачишся, а з дитинством — ніколи. Та воно й непотрібне тобі. Ти ж уже дама.”

У мене з грудей мало не вискочило сер-

це. Але я з великим зусиллям угамувала його, бож мені треба було прикидатись веселою.

“Не дама, а лише пів,” сказала я й силувано засміялася. “Але незабаром стану дамою.”

“Натурально. В Узбекистані дівчата на дванадцятому році стають дамами. І не сумують. А тобі ось-ось стукне шістнадцятка. Такі, як ти, самі просяться на травицю.”

Він нахабно засміявся і притиснув мене до себе. Я з почуттям огиди вислизнула і з гучним сміхом побігла до лісу.

“От бісова баба!” крикнув Уланов, наздоганяючи мене. “Гляди лишень, як упіймаю тебе...”

“Ану ж!” сказала я, щоб виснажити його.

Я зручно перебігала від куща до куща, повзла у високій траві від дерева до дерева й, неждано опинившись в іншому місці, знову вигукувала й утікала. Коротконогий і присадкуватий Уланов нічого не міг зо мною вдіяти. Так тяглося з півгодини, і він, почервонілий і захеканий, промовив:

“Я — пас! Здаюся!”

“Так скоро?”

“Так!” Він кинув течку собі під ноги й ліг на траву. “Окropи мене Адамовими краплями.”

Я відкрила течку й подала йому пляшку американської горілки й чайну склянку. Тим часом, як я відкривала консерви, він одним духом вихилив склянку горілки.

“Отже моєму празникові кінець,” сказав він, заклавши руки за голову. “З цієї нагоди я вирішив провести з тобою час на чистому повітрі. Можливо, такий день не скоро підпаде під руку.”

“Чому?”

Уланов хитро посміхнувся

“Дуже просто, моя крале! Тут, в Європі, з вашим братом воювати багато легше, як удома. Тут ми його ловимо, як пса, і в цьому нам допомагають ковбої. А в Україні, — як на фронті.”

Горілка розв’язувала йому язика, і він усе вивертав з середини.

“Е-ех! Краще вип’ємо!”

Я налила йому пів склянки.

“І що ж ви думаєте з нашими людьми робити?”

“Що? Четвертину ми вже послали на небо. Треба буде, — ще четвертину пошлемо. А другу половину здушимо, розчавимо й перемішаємо з собою, як сіно з соломою... Але я забув налити тобі. Га?”

“Я маю слабу голову.”

“Випий, то буде здорова.”

Він налив мені півсклянки. Щоб не дратувати його, я пригубилася і склянку поставила на траву.

“Ти — українка?” спитав він, обнявши мене за шию і притягнувши до себе.

“Авжеж.”

“Чиста?”

“Чиста.”

“У тобі, значить, тече українська кров. Але в твоїх дітях тектиме лише половина. А у внуках залишиться тільки сумна згадка.”

Я обережно витягнула з бокової кишені бравнінг і, стиснувши у правій долоні, ліву руку засунула йому за голову.

“Справді?” спитала я пошепки.

“Безумовно.”

“Ні!” засміялася я й вистрілила йому в вухо.

Висмикнувши з-під нього руку, схопила-ся на ноги. Уланов сконав. З хвилинку я реготала над ним у півпритомному захопленні, дивлючись на його передсмертні муки. Мені, мов у сні, ввижається, що я почала добивати його своїми закаблуками. Але я не пам'ятаю... Знаю, що пімстилася! Мені вже не потрібне моє життя. І я почала зводити бравнінг до свого чола...

І тоді раптом я відчула, що мені ще не час це робити. Передо мною з'явилися постаті інших збезчещених дівчат, які, ридаючи, благали мене за них пімститися. У моєму бравнінгові було ще п'ять куль. Чотири я могла випустити в інші голови, а п'яту залишити собі. Я опустила руку й вкинула бравнінг до кишені.

Уланов сконав. Я відтягла його за ноги в куш і накрила сухим листям і травою...

**
*

Ти можеш собі уявити, яке в мене після цього було почуття і як мені легко йшлося до табору. Тепер я думала, як мені відвернути від себе підозру. Адже ж вартові бачили, як ми виходили з табору, тому мусіли в мене запитати про нього. Тож поки я дійшла до табору, у моїй голові був уже готовий плян. І коли один з вартових запитав мене про Уланова, то я відповіла, що він зайшов до американської воєнної поліції.

“Покликали його?” спитав вартовий підозріло.

“Ні, зайшов сам. Казав зачекати на нього, але я не дочекалася й пішла.”

“Проходь!” сказав він похмуро й зашепотів до другого.

Радіючи, що так легко вдалося збити його

з пантелику, я поволі попрямувала до будинку. У кімнаті бравнінг засунула в матрац і глянула в вікно. На майдані репатріанти із зловними посмішками перекидалися словами. Я відразу здогадалася, про що вони говорять.

Незабаром до моєї кімнати зайшов Медведєв, — заступник Уланова. Високий, сухий з гострими рисами обличчя, що вказувало на його кровожадність і безпощадність.

“Ти знаєш, хто такий Уланов?” спитав він, як на допиті.

“Начальник репатріяційної комісії,” відповіла я спокійно.

“Ним він був. Я питаю, хто він тепер?”

“Не знаю.”

“Твій Уланов — зрадник батьківщини!”

Я схопилася, вдавши обурену.

“Та-ак! Твій Уланов працював агентом в американській розвідці. Сьогодні він “засипався” і сховався в американській военній поліції. Але ти не журися. Тобою заопікуюся я.”

Надвечір усі репатріанти говорили в голос про втечу Уланова. Його приятелі вмивали від нього руки. Вони поширили чутку, що викрили його в шпигунстві, але йому вдалося втекти від советського правосуддя.

На його місце став Медведєв. Він віз до Советського Союзу полонянку й до неї прилучив мене...

**

Так мені трапилася нагода для чергової кулі, яку всадила йому в голову в Зальцбурзі. У моєму списку на черзі став третій... Але не буду входити в подробиці, щоб спогадами про цих душогубів і зв'язаними з ними подіями не збільшувати болю свого серця. Коротко кажу-

чи, для втихомирення решти трьох мені треба було аж два довгих роки. Останній вирок я виконала в Москві, в червні цього року. Їхня таємнича смерть викликала сенсацію в усьому Советському Союзі, хоч преса про це мовчала. Найбільш дивувало те, що кожен дістав кулю в праве вухо. Партійці й енкаведисти говорили, що це була робота чужоземної розвідки.

Останні два роки тримали мене при житті кулі, які одна по одній вилітали з револьвера. З п'ятою кулею вилетіла з моєї душі жадова пімсти. У душі стало порожньо, а навколо темно. У цій темряві я бачила лише твою невідразу постать, яка поволі віддалялася від мене. Щоб не втратити її з овиду, я повинна була поспішати...

**

Оце й усе, що я хотіла сказати тобі на своє виправдання. Я впевнена, що після цього листа ти зміниш думку про дівчину, що любила тебе понад усе на світі і з цієї любови відійшла з землі...

За годину я віддам цього листа нашому доброму землякові, який згодився розшукати тебе в безмежному круті світу й доручити тобі. Потім повернуся до своєї кімнати і сплету вінок з пелюсток твоєї душі, який символізуватиме замкнене коло моїх думок про тебе. З ним я полечу в небуття. А покищо прощай... Прощай!

Твоя навіки

Золота Троянда."

**
*

Над останнім листком Денис Малюта не ворушився. У цьому листку, неначе у дзеркалі, він побачив тьмяну постать коханої дівчини, що спроквола наближалася до нього. Вона більшала, яснішала й, дійшовши до свого зросту, просунулася крізь нього, освітивши його сліпучим блиском...

А тим часом незнайомий у сірому пальті поблизу Гайд Парку звернув з Бейсвотера в темний завулок і скрадливо відмикав двері в советському посольстві.

Навколо цього будинку не чулося найглухішого шереху. З вікон не просочувався жодний промінчик, немов з мертвого дому серед проклятої й забутої пустелі...



РІЗДВЯНА МІСТЕРІЯ

Мій дух блукає сірим вовком
Серед румовищ міст.

Ю. К л е н

ПОЇЗД розтинав темряву ночі, за вагонними вікнами миготіли засніжені пащі німецьких румовищ, під новими язиками полум'я й гуркітливої кричі народжувався Христос ось уже в тисячу дев'ятсот сорок восьме...

У кутку понуро-темного вагона, біля задніх вихідних дверей, я сидів огорнений тяжким плащем безпросвітньої самотності. Вона була давка, як гливкий хліб, гірка, як полин. Віковічно квітуче моє родинне дерево було зрізане, і я був однією з гілок, викиненою вітром у чужий край. У ньому на кожному кроці обплітали мене кущі ворожости. Лише на баварській рівнині, яка ні разу не нагадала мені розкішного нашого степу, якимсь чином опинився мій любий дуб з-під моєї хати, що його я виплекав з жолудя, врятованого з-під коліс проїжджаючих возів. Убийте мене, — але це був той сомісінський дуб з гордою по-статтю, замашистими гіллястими руками, вольовими рисами на кругловидому обличчі, влітку — з буйною листвяною головою, а взимку — з чудовим гіллястим волоссям. Я дуже багато думав про його таємниче об'явлення на чужині й кінець-кінцем спинився на то-

му, що він, задихаючись, покинув полонену батьківщину, як і я...

Час до часу, коли широколиці вандали з кривавими зірками на кашкетах полювали по втоптаних західньо-європейських просторах за знедоленими на волі без волі, він міцно схоплював мене своїми гіллястими руками, піднісив аж до вершка, і ми зросталися в обіймах в одну істоту... Він був мені на чужині єдиним рідним створінням. Біля нього я виразно бачив усі гілки з мого порубаного родинного дерева, говорив і зливався з ними в їхній ненависті й любові, і з тяжкою одчайдушністю чекав сходу запізненого сонця на своїй землі.

Особливо це розгравалося Святими Вечерами, коли народжувався Христос. Передо мною, як на екрані, з'являлися й зникали незабутні кадри мого блідого дитинства, невизленілого юнацтва, невизрілої зрілості... І, як завжди, кінчалося: "Ой, куди ж ти вибираєшся, сину, у таку негоду?!" лементувала мати. "За тридев'ять земель, де пасеться неспутана воля." Сестри плакали, що вони не хлопці, а брат-підліток блискав оченятами, як голодне вовчєня, і докоряв матері, що пізно його народила... Коли я, підперезаний гранатами, підвівся, щоб іти в далеку путь, то брат-підліток до мене: "Ти навіть не хочеш дати мені кілька гранат!" Я відчепив три, зв'язав докупи й подав йому, а він: "Я тебе й за тридев'ять земель знайду!"

**
*

І тепер, коли народжувався Христос у тисячу дев'ятсот сорок восьме, я знову їхав баварською землею до свого єдиного приятеля на чужині — дуба, щоб біля нього відбутися

свою різдвяну містерію. І цього Святого Вечера я так само у своїй уяві титанічними зусиллями згущував фарби гілок свого порубаного родинного дерева й концентрував розвітрені звуки рідної мови. Але всі мої зусилля розбивалися на скалки, неначе хвилі об скелі берега. О, я відразу збагнув — чому! Мені заважав незнайомий попутник, що бовванів на протилежній лаві. Скажете, що він збивав мене з пантелику своїми недоречними словами? Ні! Він увесь час сидів мовчки з опущеною головою. Я ледве бачив на дерев'яній стіні пляму його обличчя, але відчував усіма фібрами своєї інтуїції, що ми жилилися одним, що ми були шматками криці між спільним магнетним полем. Але, не зважаючи на це, я бажав спокою. Хоч би цього вечера, раз на рік... Тому я хотів крикнути: "Не розбивай плодів моєї уяви!", але на перекір собі сказав:

"Скоро станція, де перехрещуються поїзди..."

Не ворухнувшись, він пошепки промовив:

"На ній кінчається моя подовжня дорога. Далі я поїду поперечною."

Його тверді слова, що в них стогнала лише втома, якій він ще не піддавався, прозвучали сакраментально, але своїм змістом викликали в мене кривий посміх.

"Міряєте поздовж і поперек чужину?"

"Ні," відповів він з глибоким болем, якому не було видно дна. "Мене в цю путь послав Христос..."

"Не богохульствуйте."

Він вбивав слова, як каменяря на кам'яному хресті.

"У Мою Різдвяну Ніч," сказав мені минулої ночі Христос уві сні, "ти побачиш у колі

перехрестя двох доріг того, кого шукаєш, але не знайдеш його.” “Боже милосердний,” сказав я, “дякую Тобі й за це, що в шуканні від Твого тисячу дев'ятсот сорок восьмого народження з Твоєї святої волі хоч частково наступить моя велика хвилина.” Другого дня я вирушив першим поїздом уздовж цієї чужої землі.”

Я насторожився. У мене в голові завихорилося кілька пекучих питань. Вони неначе по індукції передавалися моєму попутникові, і він з холодною послідовністю став на них відповідати.

“Треба вам знати, що я, безвольний на волі, шукаю тут його цілий рік... Рівно рік тому на Святий Вечір я був у колі своєї родини в рідному засніженому людським потом і слізьми селі... Але навіщо я розповідаю вам це оповідання, якого, знаю, не закінчу, бо за вікном уже майнув семафор, і мені за кілька хвилин треба звідси вийти, щоб пересісти на поперечний поїзд.

“Ні, ні! Розповідайте. Ради Бога! Цей поїзд стоїть на станції п'ять хвилин.”

“Як хочете,” сказав він з непохитною рішучістю, бажаючи своєю сповіддю пригасити тяжкий біль у своїй палахкотливій душі. “Та-ак. Рік тому на Святий Вечір я перебував у колі своєї родини — в Україні. Ситуація тяжка. Уявіть лише собі, незнайомий земляче. Свята Вечеря при затулених вікнах. На голому столі пшоняна кутя, гречані перепічки й у кожного — по картоплині, бо ж пшеницю й жито ми тільки бачили на полі. А в моїй кишені — мобілізаційна картка до червоної армії. Чи ж не іронія долі? Одне слово так і такою Святою Вечерею мати й сестри зустрічали ново-

народженого Христа, а по мені, в моїй присутності, відбували поминки. Одна з сестер була в розвідці, щоб забезпечити цю нашу трапезу від катастрофи... Е-ех! Зупиняється поїзд!”

Незнайомий попутник сіпнувся, але з місця не встав.

“Чи поїзд напевне стоїть тут п'ять хвилин?”

Я ще раз ствердив.

“То слухайте. Після спільної молитви, тількищо ми взялися за ложки, а в відчинені двері з переляканим обличчям сестра: “Ховайте все зо стола й лягайте, бо в сільраді радяться комуністи, щоб піти по хатах!” А мати підвелася і з рішучим виглядом до нас: “Беріть, діти, миски і спускайтеся в льох!” “Вечеряйте спокійно,” сказав я. “Цієї ночі в селі буде повний спокій...” Я одягнувся в кожушину. “Опам'ятайся! Сину! Брате!” “Я зараз повернуся.” І, взявши з собою в'язку гранат, я попрямував до сільради. А далі... Що було далі, я думаю, — ви зрозуміли без слів...”

Поїзд з гадючою скрадливістю заворушився й тихо поповз по землі. Мій таємничий попутник схопився й відчинив двері.

“Стійте! Скажіть, що було далі?”

Він блискавично обернувся й, упершись ліктями в одвірки, якусь мить стояв, як хрест.

“Далі? З мобілізаційною карткою до Відня... Потім американська окупаційна зона... Пошукування брата, якого з милосердя новонародженого Христа сьогодні побачу, але не зна-а-ай-ду-у...”

“Стій! Сті-і-ій!”

Я кинувся до зачинених дверей, під якими, здавалося, усіма громами загуркотіли ко-

леса. Тоді я підбіг до залізаного морозом вікна, з усього розмаху вдарив кулаком по шибці й у тьмяному освітленні ліхтаря побачив рідне обличчя.

“Брате мій!” крикнув я, але мій крик немилосердно розчавили вагонні колеса...

**
*

Поїзд з дикою зажерливістю ніс мене до дуба — мого єдиного вірного друга на чужині.

— 0 —

ЛИЦАРІ ЗАЛІЗНОЇ КОГОРТИ

Козацькому роду нема переводу.

Народня приказка

Єдина річ у свободі, яку я люблю,—
це боротися за неї...

Г. Ібсен

У ПЕРШІЙ половині 1948 року, коли на вулицях надвечірнього Києва полахкотіли білим і рожевим цвітом каштани, обдерті з сірими обличчями перехожі люто зиркали на здорового і свіжого років тридцяти піхотного капітана, який кудись поспішав Великою Володимирською вулицею. Ці погляди його трохи кололи. Стрункий і енергійний капітан почував це всією своєю істотою, але не насуплювався, а з якимсь дивним усміхом продовжував іти своєю дорогою.

Незадовго перед виходом на вулицю у нього в кімнаті задзвонив телефон. Молодий командир неохоче підвівся й узяв слухальце. У нього був вихідний день, він уже мав кілька телефонних дзвінків і йому не хотілося під час відпочинку вести щоденну стереотипну балаканину. Тому він навіть не приторкнувся слухальцем до вуха, щоб відразу його покласти.

“Слухаю,” сказав він, позіхнувши.

“Дуже приємно. Чи не скажете, з ким я говорю?” зазвучав м'який бас, що його здебільша мають сильні й кремезні люди.

Голос був незнайомий. Капітан відразу насторожився і притиснув слухальце до вуха.

“А з ким бажаєте говорити?” спитав він, відрубуючи кожне слово.

Незнайомий фамільярно засміявся.

“Звичайно, з капітаном Коренем... тобто, з вами, капітане!”

У молодого старшини від передчуття небезпеки стиснуло під грудьми, але він спокійно промовив:

“Не маніжтеся! Хто говорить?”

“Ну-ну, заспокійтеся! Майор Литвин...”

Капітан Корінь з несподіванки хотів уже викрикнути, але передбачливий майор Литвин випередив його.

“Чи ви вільні, капітане?” спитав він.

“Так, товаришу майоре!”

“Чудово! Приходьте на “чарку чаю”.”

“Так, товаришу майоре!”

Молодий командир почував себе на сьомому небі. Але коли майор Литвин запросив його до полковника Дудника, — це його, капітана, дуже здивувало і стривожило. Він поклав слухальце на вилки, сів на канапу й задумвся.

Цей несподіваний телефонний дзвінок повернув у ньому все догори ногами. Він усього міг сподіватися, лише не майора Литвина, на могилі якого в капітановій уяві виросла трава. Чудо! І хоч він не вірив у чуда, але в це мусів повірити.

Він закурив цигарку й кілька разів пройшовся по кімнаті. У нього перед очима відразу відновилася подія, коли за допомогою провокатора німці схопили в лісі штаб українського партизанського відділу й відвезли до уманської в'язниці. Із штабу пощастило вряту-

ватися лише йому, Кореневі, який саме тоді не був у лісовому сховищі. Пізніше, коли під час повернення большевиків в Україну він присмоктався до червоної армії, йому вдалося довідатися про загибель своїх побратимів разом з майором Гордієм Литвином в уманській в'язниці. З того часу пройшло сім років... і ось він раптом почув голос "похованого" і його запрошення на "чарку чаю", що на їхній підпільній мові означало таємне засідання лицарів Залізної Когорти. Капітан Корінь дуже радів, що Залізна Когорта після найтяжчих проб продовжувала своє існування в найвідповідальніший момент — у час готування до третьої світової війни.

Не меншою несподіванкою була також безсумнівна приналежність до Залізної Когорти постраховища з орденами — полковника Федора Дудника, якого він одного разу бачив здалека в офіцерському клубі. Це озброїло капітана впевненням про приналежність до української військової організації багатьох інших советських офіцерів, з яких він, мабуть, не одного знає з обличчя або, навіть, часто зустрічається з ними в офіцерському клубі. Усе це разом так схвилювало Кореня, що йому в просторій кімнаті стало тісно. За іншого часу він відчинив би вікно і заспівав би на всю вулицю. Але тепер у цих умовах, він мусів затаїти в собі радість і тримати її під дванадцятьма замками. Тому він охолодив себе склянкою води і поспішно вийшов на вулицю. Так він під обстрілом непривітних очей пройшов Великою Володимирською, потім звернув на Прорізну, перетяв руїни Хрещатика й по Лютеранській підвівся на Липки.

В цій чудовій закутині, що височить над

обвугленим коритом Хрещатика, здебільша мешкали партійні магараджі, військові й енкаведисти. Тому капітан Корінь для відведення від себе всевидючого ока прямував до своєї мети з безцеремонністю московського окупанта.

Десь напівдорозі, у зеленій тіні завулку, він наскочив на свого дивізійного комісара Харламова і вправо відкозирнув йому.

“Куда чешеш?” спитав Харламов.

“На свидание, товарищ комиссар!”

“Валяй, валяй! Может быть, наконец, со-сватаешся.”

Капітан Корінь відв’язався від небажаної людини й незабаром звернув до іншого завулку. На розі оглянувся. Комісар Харламов був уже далеко, тому він перетяв завулок і сміливо попрямував до призначеного будинку. На другому поверсі на нього чекали відчинені двері, і він спритно вскочив до передпокою.

“Ходи сюди, мій голубе!” покликав його м’яким басом кремезний горбоносий степовик, обпалюючи його своїми чорними блискучими очима. “Гей, козаче! Гей, та який же ти баский та гарний, що не гріх з тобою почоломкатися.”

І він стиснув свого побратима так сильно, що в нього затріщали кістки. Капітан Корінь, після цього козацького привітання, глибоко зідхнув.

“А ви по-старому — ведмідь, Гордію Платоновичу. Час неначе б зовсім не торкнувся вас. Якщо є якась зміна, то хіба оцей,” показав на його груди, “орден Червоного прапору. Але жарти на бік. Я давно вже проспівав вам “Між святими...”, а ви, нівроку собі, ходите по

білому світі та ще й сприятелювалися з отим постраховеищем з орденами.”

“Не такий він страшний, як ти його малюеш. Між іншим, він у нашій трійці...”

“Ця мара з холодним обличчям статуї?”

“Авжеж. Коли ти з ним познайомишся (а він скоро надійде), то переконаєшся, що він козарлюга завзятіший за мене, за тебе й за всіх наших штабовиків — довгоногого Годованця, вусатого Забари й череваня Нетреби.

Капітан Корінь захоплено вигукнув:

“Вони живуть?!”

“А як же? Та це ж був би великий сором передчасно йти таким людям у землю!”

“Не жартуйте, а ліпше, поки надійде те постраховеище, розкажіть, як ви вилізли з уманського каземату?”

“Дверима, мій голубе, дверима.”

І обидва зареготали.

“Ну, гаразд,” сказав майор Литвин, дивлячись по-батьківському на свого побратима. “Але перед тим, ніж розповісти про кінець, я мушу познайомити тебе з початком. Знаєш, хто нас продав нацистам?”

“Капітан Рибальченко,” відповів капітан Корінь похмуро.

Майор Литвин таємниче позирнув на свого співбесідника.

“Капітан Рибальченко і він же Рибаків. Одна особа в двох лицах. Як тобі це подобається?”

“Про це я вперше чую.”

“Але це не все. Він з доручення НКВД одночасно сидів на двох стільцях: у Залізній Когорті й у Гестапо. А тому, звичайно, так спритно підтасував карти, що нас нацисти накрили, як курей у курнику. У цій ситуації

горстці наших вартових і зв'язкових нічого було робити, і вони після короткої перестрілки розсіялися по лісі.”

Усе це я бачив на власні очі, хоч тоді добре дряпнула мене куля.”

“Отже становище було безвихідне. Ми або могли послати себе на небо, або трохи з нацистами пошарпатися, потім здатися й показати, як умирають лицарі Залізної Когорти. Наш вибір упав на друге, і незабаром, усі ми четверо, викурені з сховища, лежали ниць двома валетами на дні п'ятитонової вантажної машини. Рибальченко й він же Рибаків сидів на одній з багатьох вантажних автомашин з німцями. Вантажна автомашина, на якій ми подорожували, раз-у-раз скакала по лісовій горбастій просіці, і мені часом здавалося, що з мого горла ось-ось вискочать бебехи. На цій каруселі ми мусіли бавитись аж до битої дороги... Хай мене дідько вхопить, як ми зраділи, коли нарешті вискочили з диявольської просіки! “А тепер кур'єрським до Уманя,” зауважив черевань Нетреба й зайшовся задушливим сміхом. Але в цю мить заскиглили гальма, і автомашини одна по одній зупинилися. “Отут нам буде кінець світу,” подумав я.

“На відкритому полі було безпечніше кінчати з вами,” сказав капітан Корінь.

“Так само й ми подумали і приготувалися своє життя продати найдорожче. Але тут сталося таке, чого не передбачив би мудрий Соломон, коли б він опинився в нашій шкірі. Ну, як ти думаєш? Що?”

Капітан Корінь мовчки розвів руками. Тим часом Литвинові м'язисті губи розтяглися у веселій усмішці.

Я також тоді розвів би руками, коли б не

лежав ниць, а сидів у м'якому кріслі в позі якогось англійського лорда. А втім, у нашому становищі ми могли лише слухати, але те, що почули, викликало в усіх нас гомеричний сміх. Навіть наші сердюки, які перед тим реагували на кожен наш рух, пропустили цей регіт повз вуха. Коротко кажучи, ми почули з дороги несамопитий зойк: "Не вбивайте... Ради Бога... Зжальтеся... Я хочу жити!" Після цього вибухнув стоголосий регіт юрби.

"Це, звичайно, німці віддавали честь Рибальченкові," сказав з іронією Корінь.

"Авжеж, царство йому німецьке! Його, мабуть, добре штовхнули, а він, мабуть, укритись ногами, верещав, як кабан під ножом:

"Батеньки! Помилуйте... Я ж вам віддав українських сепаратистів... Я всіх їх вибираю... тільки подаруйте мені життя..."

Але це лементування обірвав суворий голос чистою московською мовою, що мусів належати лише якомусь фольксдойчерові:

"Заткнися, собако! Хто зраджує одному, той зрадить і другому!"

І передсмертний зойк Рибаківа заглух у короткій черзі з автоматичного пістоля."

Капітан Корінь удоволено засміявся.

"Це, справді, клясичний номер, — щось як у Шекспіра або в нашого Гоголя. По-моєму, якщо нацисти зробили щось добре, то тільки це."

"Так і не так," сказав майор Литвін, хитро блиснувши прижмуреними очима. "Вони зіграли це не своїм розумом і не своїми руками. Але з цим зачекаємо, щоб не закінчити оповідання посередині. А якщо хочеш..."

"Ні, ні! Продовжуйте. Ви, справді, інтригуєте мене."

“Добре. Після цієї сцени, десь о четвертій годині по полудні, привезли нас рижавським шляхом до уманської в’язниці, в якій перед війною королювало НКВД, а тепер Гестапо. Та ж залізна брама, ті ж двоногі пси, лише в іншому одязі й з іншою мовою. Перш за все, як тільки авто зупинилося у в’язничному дворі, на наші голови посипались удари бамбукових палиць. Але нам поспішати було нікуди: ми із сміхом зсунулися з бортів на землю, по-німецькому подякували за бамбукову кашу, від чого зарозумілі нацисти пороззявляли роти. “З цими типами матимемо роботи,” сказали вони своїми очима, відводячи нас до в’язничної криниці. І незабаром справді потекла з нас кров, як вино у винному підвалі якогось вірменського Карапета. На допитах завжди був присутній у ролі перекладача сіроокий блондин, якого я відразу впізнав по голосі, почувтому вперше під час розстрілу капітана Рибаківа. Більше того, — це обличчя до млости було мені знайоме, я в таємниці від побратимів намагався його розшифрувати, але всі мої заходи були даремні. У його погляді я не помітив жодної іскорки, яка хоч би частково підтвердила моє підозрення. Цей зарозумілий тип був не гірший і не ліпший за своїх землячків. Але, не зважаючи на це, я не відмовлявся від своєї думки... Коли після чергового кровоспускання ми знову опинилися у в’язничній криниці і я поділився своєю підозрою з хлопцями, то вони глянули на мене, як на людину, що почала гарячкувати і втрачати розум.”

Майор Литвин, махнувши рукою, голосно засміявся.

“Щоденна мазанина кінець-кінцем набрид-

ла нам. Під час одного допиту ми гестапівцям сказали, що ми били німецьких нацистів так само, як і московських большевиків, і що битимемо кожного, хто непрохано влізе на нашу землю. Це були наші останні слова. Більше з нас нічого не витягнули б, коли б ми навіть пробули у в'язниці тисячу років. У цьому однаково були впевнені ми й вони. Крім того, їм або остогидло продовжувати з нами цю свинячу роботу, або для неї не мали часу, бо їм на п'яти наступали большевики, тому вони, мабуть, вирішили своє лицедійство з нами закінчити."

Капітан Корінь, слухаючи побратимову оповідь, сповнену іронії й сарказму, ніяк не міг стримати усміху. Останні слова викликали в нього веселий сміх.

"Ну й комедія!" зауважив він, не відриваючи від майора Литвина збудженого погляду, щоб вислухати незвичайну історію до кінця.

"Ще б пак," сказав побратим. "Власне кажучи, в цій кривавій купелі з нами відбулося подібне перетворення, як з мочимордами в Карапетовому винному підвалі. У мочиморд гумор збільшується пропорційно до випитих склянок вина, а в нас збільшувався — до келехів тортур. І коли б ми зібралися в темряві, то нас би не розрізнили, — хто звідки. На езекуціях ми спочатку тільки посміхалися, пізніше почали з нацистами жартувати й перекидатися дотепами, потім глузувати з них, а далі — співати, та ще й як співати! Коли з кожним разом я дивився на юберменшів, то дав би собі відтяти голову, що вони відповідно до нашого зросту маліли, і про це вони прекрасно знали... Цей гумор із слідчої кімнати по

інерції передався з нами аждо в'язничної кри-ниці. Останніми днями, коли ми почали фізично втрачати людську подобу, він набув таких форм, що кожен з нас серйозно задумався, чи хтось з його побратимів не зсунувся з глузду. Звичайно, так подумали й про мене, коли я поділився своєю підозрою щодо сіроокого блондина.”

Майор Литвин витягнув з кишені калитку з махоркою і сказав:

“Закуримо, щоб наші вдома не журились!”

Капітан Корінь скривився.

“Крути, козаче, міцніший будеш! Це дідькове зілля було нам єдиною потіхою у в'язниці. Але йдемо далі. У такому становищі, як оце змалював тобі, ми опинилися перед кінцем нашої дороги. Одного найщасливішого дня нацисти потягли нас з буцегарні до слідчої кімнати. З кутків по-вовчому зиркали на нас три роз'юшені гестапівці, а сіроокий блондин, якого, між іншим, довгоногий Годованець назвав Золотоголовим Змієм, прочитав нам усім смерний присуд. Я мимохіть глянув на побратимів. Нехай я провалюся крізь землю, що в їхніх очах світилося блаженство, що нарешті слідча мазанина скінчилася, і вони перед смертю зможуть трохи відпочити. Нацисти, як правило, розстрілювали в'язнів надвечір у знаменитій уманській Софіївці. Ми мали ще зо дві годинки часу...”

“На цьому ваше знайомство з Золотоголовим Змієм закінчилося?” капітан Корінь спитав розчаровано.

“О, ні! Воно, фактично, лише почалося... Коли після проголошення присуду нацисти відвели нас до камери, я вирішив Золотоголового Змія помацати востаннє, і глянув на нього

з їдкою посмішкою. Це був він! Я не сумнівався, що десь його бачив, навіть з оцією смішною бородавкою під лівою ніздрею.

“Чого вирячив очі?” спитав він глузливо.

“Хочу пригадати, чи ти завжди був такою свинею.”

Надо мною прошуміла бамбукова палиця, і його бородавка в моїх очах розповзлася до сміхотворної величини.”

“Ця бородавка під лівою ніздрею неначе й мені знайома,” сказав Корінь задумливо.

“Я не заперечую.” І майор Литвин лукаво посміхнувся: “Людей з бородавками — багато... Через кілька хвилин після цієї церемонії, коли в камері ми залишилися самі, я підсунувся до стіни й сів. Мої побратими куняли по кутках. Довгоногий Годованець час до часу з прикрістю покліпував до мене підпухлими повіками.

“Що, знюхався з Золотоголовим Змієм?” спитав укінці.

“Майже,” сказав я. “Усьому стала на перешкоді бамбукова палиця.”

Довгоногий Годованець сумно похитав головою: “Це була проклята палиця...”

У кутках заворушилися вусатий Забара й черевань Нетреба. В останнього забулькотів сміх, здається — з самого живота, неначе вода з переверненої пляшки.

“Невже ж, Гардію Платоновичу,” сказав він, прискаючи сміхом, “ця палиця справді так глибоко врізалася тобі в памороки?”

А я у відповідь із сміхом: “Авжеж, але нехай мене всі чорти потягнуть до пекла, коли він не мій друг із шкільної партії!”

Довгоногий Годованець з жалю до мене заскреготав зубами: “Німак?”

“Він тоді не був німаком, а був...”

“Сердешний!” сумно сказав вусатий Забара.

“Ну, годі,” сказав я, перевертаючи цю тему догори ногами, щоб закінчити почате. “Біс з ним, з Золотоголовим Змієм! Я розкажу вам про іншого, що був подібний до нього, як крапля до краплі.”

“Співав би отак спочатку!” сказав черевань Нетреба.

У мене заклекотіло в горлі, і я схилив голову на стіну. “Отож, він був подібний до Золотоголового Змія, як крапля до краплі, але німцем не був ніколи. Я знав його батька — звенигородського коваля. Був собі справжній Тарас Бульба. Мав червоне вусате обличчя, як нещодавно було в Забари. Плечі й кулаки, — як у Нетреби. Але його, на жаль, Бульбою не звали... а звали...”

“Забув, як звали,” черевань Нетреба засміявся собі в коліна.

“Ні,” сказав я. “У мене з рота тече юшка...”

Довгоногий Годованець віддер шматок із своєї сорочки й кинув до мене. Я виплюнув з рота “червоного горобця” й обтерся рукавом.

“Його Бульбою не звали, а Макогоном. Макогін! Чи ж не козацьке прізвище? Оце прізвище й успадкував молодий Макогоненко по батькові, а решту — по матері, золотоволосій Венері з обличчям однієї з мармурових статуй у Київському Історичному Музеї — перед тим, як москалі 1918 року багнетами повиколювали їм очі й повідрубували вуха.”

“1918 року, коли ми здобули Київ, біля Історичного Музею я відрубав вуха якомусь москалеві,” втрутився вусатий Забара.

“Жаль,” сумовито сказав довгоногий Годованець. “Я тоді ще тримався за мамину спідницю.”

Черевань Нетреба розкотисто засміявся: “Заливай, заливай!” підкліпували його маленькі рухливі оченята.

“Отож, Макогоненко,” казав я далі, “по матері впадкував усе, крім прізвища та, очевидно, ще отієї смішної бородавки під лівою ніздрею...”

Капітан Корінь сказав задумливо:

“Як собі хочете, а я цю бородавку, здається, бачив таки в Києві.”

“Може, може, мій голубе...” Я продовжував побратимам свою розповідь: “Коли ми вчилися у Звенигородській школі, то одного разу на перерві між нами знялася бійка. Ми билися завзято, як півні, і в цій боротьбі я добре йому нам’яв боки та ще й роз’юшив бородавку. Але він навіть не застогнав, але дуже схвилювався, коли побачив, що забрудив кров’ю мені сорочку. Він був хоробрий і шляхетний, як слон, перше успадкувавши по батькові, а друге по матері.”

“Чи часом не вмер він від бородавки?” серйозно спитав вусатий Забара, але в його словах кожен відчув іронію.

Черевань Нетреба зайшовся сміхом.

“Про це незабаром дізнаєшся на тім світі,” відповів я. “Тепер я можу лише сказати, що він помер для мене після закінчення Звенигородської школи, бо після того я більш ніколи його не бачив. У 1918 році, будучи в Запорозькій Дивізії, я довідався, що він у Чорношлицькому Полку. Чи так було, — не знаю, але що так могло бути, в цьому не сумніваюся...”

Унизу на сходах почулися кроки.

“Це, мабуть, полковник Дудник,” сказав майор Литвин. Він тихо вийшов до передпокою. Незабаром повернувся і спокійно сів біля вікна, що виходило на вулицю. “Це хтось поліз вище.”

“У такому разі — продовжуйте,” сказав капітан Корінь. “Це щось у стилі Едгара По, і воно починає мене трусити.”

У майора Литвина обличчя розтягнулося в лукавій посмішці.

“Авжеж, Едгар По був химерний дядько, і ми в нього підробили б... Розповівши побратимам про Макогоненка, я позирнув на них, щоб переконатися, яке враження зробила моя розповідь. Черевань Нетреба сипав на мене бісики з очей, вусатий Забара застиг у скорбній іронії, лише довгоногий Годованець, заціпивши зуби, трагічно похитував головою. Вони, чорт би їх узяв, серйозно думали, що в мене з голови висипалися всі клепки! Тому для свого порятунку я мусів в одну мить поставити клепки на місце. Одне слово, в мене відразу визріла думка, і я голосно засміявся.

“Подобалася вам моя казка?” спитав я, захлинаючись реготом.

Вони, як вужі, попідводили голови і здивовано вирячили на мене очі.

“Ха-ха-ха!” захитався Нетреба, ухопившись за череву. “Спритно поведив нас за носи!”

Від розкотистого сміху стіни в камері неначе задрижали.

“У такому разі,” сказав я, “будемо продовжувати, щоб скоріше цей марудний час убити. Слово за золотоустим Годованцем.”

Довгоногий Годованець розігнув спину і

статечним голосом, як це часто роблять молоді, щоб показати себе старшими, промовив:

“У наш час тяжко визначити, де кінчається правда й починається казка, бо наша земля перенаселена одчайдухами. Не треба далеко заходити. На початку цієї війни я сидів тут під крилами червоного коршуна. І дивний збіг обставин: нас так само було четверо й так само нас тут “ласкали” та засудили на смерть, і так само ми вирішили на той світ ще чотирьох з собою потягнути. Навіть, якщо хочете знати, між нашими слідчими був один хахол-мазниця — отакий собі білоголовий, як гусеня, який для здобуття довір'я знущався над нами так, як усі слідчі-чужинці разом.”

“Ну, й Золотоустий!” зауважив вусатий Забара.

“Ха-ха-ха!” всім тілом затрясся черевань Нетреба.

“Ви хотіли казки,” сказав довгоногий Годованець, “то маєте! Як-не-як, а білоголовий хахол-мазниця з підкресленою нахабністю за-явив нам, що буде брати участь у розстрілі. Тому кожному з нас захотілося відпровадити його на той світ. За це священне право ми змагалися, як під Диканькою чорти. Потім я вигукнув: “Я наймолодший! У мене найміцніші руки, найдовші пальці... і найгостріші зуби... Лише я зможу його відпровадити!”

У довгоногого Годованця запалилися очі і, здавалося, всього його охопило вогнем. Вусатий Забара й черевань Нетреба знову підвели голови й неспокійно зміряли його.

“Стій!” сказав я до довгоногого Годованця. “Не хитруй... Золотоголовий Змій найбільш належить мені, тому я піду з ним на той світ упарі.”

“Віддайте його мені!” благав довгоногий Годованець.

“Золотоголовий Змій належить кожному!” похмуро заявив вусатий Забара.

“Значить, будемо жеребкувати,” зарего-
тав Нетреба.

“Я не погоджуюсь!” скрикнув довгоногий Годованець. “Я найшвидше, якщо не задушу його, то перегризу йому горло...”

“Ха-ха-ха!” бився по підлозі черевань Нетреба. “Будемо жеребкувати, бо інакше наші душі не заспокояться до страшного суду.”

Усі побратими збилися до купи й утворили “квадратуру кола”. Але в цю мить у тунелі довгого коридору розляглися кроки й незабаром заgrimіли під дверима. Побратими переглянулися сповненими прикрости очима.

“Ха-ха-ха!” захитався неначе на гойдалці черевань Нетреба.

У відповідь йому всі заgrimіли сміхом і з думкою закінчення земної одисеї підвелися на ноги. Якраз у цю мить відчинилися двері й на порозі виросла грізна постать Золото-
лового Змія. “Струнко!” Він зачинив за собою двері, чого досі ніколи не робив, і спрямував на нас автоматичного пістоля. Повів жорстоким поглядом і з прикрістю сказав до мене:

“Ех, земляче, земляче, капустяна голово!
Ще трохи, — і ти засипав би мене.”

По цих словах засунув автомата собі між ноги і в поспіху кинув кожному в руку витягнені з своїх кишень чотири бравнінги.

“На розстрілі, крім мене, буде четверо. Тільки глядіть — не підстрельте, помилково, й мене разом з ними...”

Майор Литвин мимохіть глянув у вікно й радісно посміхнувся.

“Між іншим, він якраз підходить до нашого дому.”

Капітан Корінь подивився крізь мережену фіранку на вулицю. Під золото-зеленою піною червневих каштанів наближалися дві високопоставлені військові постаті: комісар Харламов і полковник Дудник. В останнього молодий командир досить виразно помітив під лівою ніздрею чорну плямку.

“Спритно ви надули мене! Ну гаразд... Про полковника Дудника я вже маю повну уяву. А що означає цей Харламов?” запитав капітан Корінь.

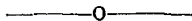
“Небіжчика,” відповів майор.

Капітан Корінь запитливо зміряв свого побратима.

“Як це?”

“У нього став дуже довгий ніс, тому він на цьому тижні мусить застрілитись. До слова, ми це зараз обговоримо в нашій трійці...”

Тим часом на хіднику два високі військові розпрощалися й незабаром із сходів в кімнату докотилися Дудникові кроки.



МОЛИТВА

Віра — це вірити в те, чого не бачимо, а нагорода такої віри — це побачити те, в що ми віримо.

Св. Августин

МАТИ всю ніч молилася на колінах. Під час гарячих молитов, у яких вирували річки благань, їй здавалося, що вона вгрузає в землю, а в виплаканих очах утворюються провалля.

Але вона не переставала молитися. З якогось часу їй почало здаватися, що вона перетворюється у грудку землі й губить здатність шепотіти й дихати. Незабаром її окутала непроглядна темрява й у ній блиснув сліпучий вогонь, яскравим світлом освітивши землю. З небес наближалася до матері Божої Мати. Підійшла до неї й, сумно всміхнувшись, сказала: “Устань, мати! Я почула твій блаженний голос і прийшла вислухати тебе й допомогти”.

**

Мати поволі підвелася.

“О, Царице Небесна!” сказала вона, як кажуть люди, яких на порозі смерті привітало життя. “У мене велике нещастя. Від нього посивіла моя голова і кров згусла так, що перестає битися серце. На мене впала тяжка кара. Така кара може впасти лише на неправедницю, що в лісі гріхів провела своє життя. Я ніколи

не думала про себе, як про чисту праведницю, бо немає негрішних на землі. Але шляхом свого життя я щиро старалася нести Божі Заповіді незаплямованими. Я сама старалася їх нести і схилилася на цей шлях свого хлопчика ще з колиски. І він жадібно вбирав їх у своє серце, як молоденьке деревце — животворні соки, з усієї душі дякуючи Творцеві за світло небесної правди. Ти знаєш це, Царице Небесна, бо під Твоїм святим покровом знаходяться всі діти...”



Мати у глибокій скорботі ковтнула сльозу. “О, Пречиста Діво Маріє!” говорила вона далі. “Після цієї події я кілька годин просто-яла під дверима в найстаршого німця, щоб дав мені хоч одну хвилинку з моїм хлопчиком поговорити. Після впертої відмови він нарешті дозволив до хлопчика ввійти. І я вислухала його — моє ясне сонечко. Я сказала йому розповісти мені правду, як говорили на землі янголи Господніми вустами. І він сказав мені правду. Я в цьому не сумніваюся, бо в нього в очах світилася янгольська теплота...”

“Мій хлопчик розповів мені, що вранці до нього приєдналося кілька сусідських дітей і що вони разом погнали худібку на пасовище. З пасовища з цікавістю приглядалися до німецьких воєнних колон, які без упину посувалися туди, звідки чулися вибухи. А як дітей на пасовищі збільшилося, то вони почали свою любиму гру — бавитися в “довгу лозу”. Стаючи в шнурок, вони з гучним сміхом бігли пасовищем, і перескакували один через одного. Так бавилися б досхочу, коли б з моєю дитиною не скоїлась біда. Мій хлопчик ненароком

за щось зачепився й упав навznak на землю. Коли підвів голову, в нього з носа текла кров. Діти не задумувались, як це сталося, а швидше повели його до струмочка, щоб обмити йому личко. Коли вони обмили й положили його на траві, щоб угамувати кров, то помітили двох німецьких мотоциклістів, які поволі їхали пасовищем і пильно дивилися на землю. Здивовані діти почали за ними стежити.

“Тим часом мотоциклісти просувалися й раптом стали, де впав мій хлопчик на землю. Незабаром до них підїхало німецьке закрите вантажне авто. З нього вискочило кілька німців. Сердито кричучи, вони щось робили, а зробивши, в одну мить оточили дітей. О, Пречиста Діво Маріє! Ти бачила, як їх брутально вкинули в авто! Як відвезли в наше містечко до найстаршого німця! А потім — замкнули в темному льоху...”

**

Мати схопилася за голову й гірко заплакала.

“О, Богородице! Незабаром до льоху зайшов найстарший німець з двома солдатами. “Сьогодні вранці,” сказав він голосом, від якого стало холодно, як у льодовні, “хтось розірвав телефонний зв’язок між воєнним штабом і фронтом. Хто? Мовчите?!” Він подав солдатам знак, і ті з гумовими палицями кинулися на дітей...”

“О, Богородице, Ти також бачила й це, бо нічого не проходить повз Тебе безслідно. Ти бачила, як з-під палиць бризкала кров і як на дитячих тільцях відкривалися рани. Як діти стогнали, корчилися. Але ні слова про мого невинного хлопчика не сказали. Тоді мій яс-

ний місяць глянув на них з глибокою вдячністю й, виступивши, розповів про все, як було. І з таким благанням глянув на німця, що розжалобив би найчерствішу людину. Але найстарший німець навіть не ворухнувся. Кивнувши дітям розійтися, він згубно показав пальцем на мою осамітнену дитину. “Завдяки йому,” сказав, “зв’язок між штабом і фронтом не працював півгодини. Він, безперечно, виконав завдання партизанів. Смерть йому!” І видав наказ: Перевести втіху мого життя з льоху до нашого хліва... Збудувати на моєму подвір’ї шибеницю... Уранці мою дитину прилюдно повісити... І три дні не знімати з шибениці...”

**
*

“О, Свята Покрово, наша заступнице на небі й на землі! Я пішла до цієї зчерствілої людини просити помилювання для мого хлопчика. Перед ним продовж кількох хвилин мое життя згасло на п’ятдесят років. Мені здавалося, що від мого благання здригнулися і бризкали слізьми стіни. А він, цей синьоокий чоловік, що носить образ нашого Господа, не ворухнув і м’язем. Вислухав мене з нелюдським спокоєм і викинув надвір...”

“Після мене просили для моєї дитини помилювання всі наші жінки. Він наказав вибити їх різками...”

“А надвечір біля його хати зібралися всі наші діти. Ти чула їхній плач. Але він зацькував дітей своїми псами, які кинулись на них, як вовки...”

“Увечері прийшли до нього просити помилювання для мого хлопчика його солдати. Він

звелів їм розійтися, поки не викликав воєнної поліції...”

“Надія на земних скінчилася, і я спрямувала свої очі до неба. Я знала, що в цю хвилину на світі є мільйони людських нещасть. Я знала, що в цю хвилину поринули з благанням у небо мільйони людських очей. Я знала, що в розпачливому крикові людських сердець може ще далеко від неба заглухнути крик мого серця. Але хто має такі непохитні надії, як мати? Ти, Свята Покрово, найкраще знаєш, бо Ти, мати над усіма матерями, також мати, як я... як мільйони матерів, — бо Ти свого Сина народила на землі...”

**
*

Мати глянула на Божу Матір у страшному одчаї.

“О, Божа Мати, що народила Сина для нашого спасіння. Прости мені, що я розпачливим криком збільшила твої турботи. Я ж спочатку хотіла виблагати життя для моєї дитини в земного створіння, що нагадує своїм образом свого Творця. Але не я винна, що в грудях богоподібного створіння — кам’яне серце...”

**
*

Мати Божа скорбно глянула на матір і журливо похитала головою.

“Так,” сказала Вона крізь сльози, “у нього зовсім скам’яніло серце. Іди, мати, і візьми свого боголюбленого сина...”

**
*

Мати з надмірної радості скрикнула й розплющила очі. Стоячи на колінах, вона глибоко думала, чи все це було насправді, чи в сні.

Тим часом до неї докотився відгомін людських голосів і зірвав її на ноги. Мати кинулася надвір і побачила біля шибениці між сусідами свого хлопчика, який жадібно втягав у себе з повітрям перше вранішнє проміння.

Німецькі солдати саме виходили з подвір'я на вулицю. Вони несли труп свого ватажка, який нагло сконав від недуги серця, коли німці підводили хлопчика до шибениці...



ЛИСТ БЕЗ ПОЧАТКУ

Пам'ятаеш, вишні відцвітали,
Наливались сонцем у саду.
На прощання ти мені сказала:
“Де б не був, а я тебе знайду”.

В. Сосюра

ОДНОГО весняного дня з наддунайського табору советських неповоротців хлопці відїжджали до Америки. Ця чергова подія знову зібрала коло воріт чимало людей, що зішлись попрощати своїх земляків у далеку дорогу. Тому знову схлипував сум поміж матерями, сестрами й нареченими, бож вони на довгий час залишалися з переполовиненими душами й серцями. Але для друзів і знайомих ці події стали буденністю, — кожного чекала така доля. Це пройшло б і повз мене безслідно, коли б не один епізод, що дуже схвилював мене. До одного авта просунулось крізь юрбу кілька таборових красунь і з тяжкою розпукою кинули між хлопців по бузковій китиці. Хлопці допитливо глянули на дівчат, але жоден не дістав усмішки чи хоч би ласкавого погляду. Кого дівчата прощали, — не знали ті, що виїжджали, ні ті, що залишалися.

Коли цією загадкою я ламав собі голову, красуні тим часом змішалися з юрбою і зникли.

“Не розумію!” сказав я стурбовано.

“Не розумієте?” обізвався до мене горба-

тий паруб'яга з довгим гострим носом і сухітним обличчям. "Цього ніхто не зрозумів, крім мене."

Він висловив це з жовчю, що нею сповнені надломлені тілом молоді люди.

"То скажіть, земляче", звернувся я до нього, "бо я гину з цікавості."

Горбань підступив до мене й зашелестів мені під вухом сухим шепотом:

"Цей секрет варт бочки горілки, але я його віддам вам за пляшку. Хе-хе-хе, за одну пляшку!"

"Не будемо торгуватися. Кажіть!"

"Зараз?" спитав він. "Ні, добродію. На цей секрет патента маю лише я. Тому ви мусяте запрягнутися, що нікому не видасте його."

"Присягаюся."

"Добренько. Приходьте ввечері до мене."

Сказавши мені свою адресу, він ехидно хіхикнув і посунув крізь юрбу.

З першими сутінками я пішов до горбаня. Він з огидним сміхом відчинив двері й увів мене до кімнати, немов задушевного приятеля.

"Ви народилися в сорочці," сказав він облизуючись.

"Як?"

"А так, що розказувати вам немає потреби. За мене розкаже щось інше. Зо мною, бачите, мешкав тут винуватець сьогоднішньої історійки. Це його з таким тріумфом проводили дівчатка, але він звернув на них уваги стільки, як небіжчик на свічечки."

"Він мав щось з ними?"

"Нічого, бо його серце було в іншій на прив'язі. Тому вони були йому такі потріб-

ні, як вам більмо на оці. Він сидів у кутку в авті і з нетерпінням чекав хвилини, коли воно від'їде. Бо в нього, кажу, билося серце для іншої, але серце тієї іншої належало не йому. Чи не йолоп? Зрештою, він забув під матрацом її листа."

"Давайте сюди!"

"Хе-хе-хе! Але цей лист без першої сторінки. Чи він з'їв, чи скурив її, — тепер у цьому не розбереться й сатана. Давайте могорич!"

"Беріть!"

Горбань ухопив пляшку й подав мені листа.

"Насолоджуйтеся на його ліжку, а я тим часом у коридорі на смажу риби."

Він лукаво всміхнувся і вийшов. Я почав читати.

**

...“Я знаю, що ти мене кохаєш усією душею; що ти був би мені найкращим другом з-поміж земляків, які палко освідчувалися мені в коханні й просили в мене руки; що ти з своєю людяністю був би доброю мені підпорою на вигнанні, а особливо — підходив би своїм шляхетним духом. Тому ми спільно йшли б невеселою чужинною дорогою. Але я — дівчина (можеш повірити мені на слово!) — не можу з тобою одружитися, бо я — заміжня дівчина!

Це звучить тобі парадоксом. Але коли б ти був свідком головоломної події в моєму житті, то ствердив би правдивість мого химерного становища і збагнув би сенс моєї дивної поведінки.

**

Я не збираюся перелистувати перед тобою пожовклі листки моєї життєвої книги.

Бо її зміст мало чим відрізняється від змісту твоєї й мільйонів наших сучасників, що мали нещастя жити в моральній задусі, якої не знали найсивіші віки.

У цій моральній задусі серед численних тягарів над нами висів також тягар непевноти за наступний день, — над старими й молодими; навіть — над дітьми, що ледве починали усвідомлювати собі своє існування. Тому життя кожної людини в нашій полоненій соняшній країні нагадувало життя вічного скитальця-жида.

Я мала щастя й нещастя народитися в родині козака Української Армії. Щастя було в тому, що він кілька разів воював з червоними й білими москалями за волю свого народу й родини, а нещастя, — що він не виборов її. Відтоді й почалися мої чорні дні, — з самісінької колиски, бо я народилася, коли вже зайшло сонце нашої волі.

Коли я була дитиною, то ці чорні дні відчувала серцем, бо не знала, хто й чому помалував їх чорною фарбою. Батьки приховували передо мною цю таємницю, щоб я часом десь не проговорилася. А щоб не рознесли її “бацилі”, ми ніде не зігрівали місця. Наше життя було на колесах. І тому моя юність розгубилася в багатьох містах і містечках, що їхні назви я забула.

Ех, життя моє — житечко з кукілем у зелені барвінкові роки! Батько часто бував без праці. Шукаючи її, завжди діставав довжелезну анкету. “Виповніть,” похмуро говорили, оглядаючи його з ніг до голови. Батько з блідим обличчям приносив її додому й кидав у піч. Другого дня йшов до іншої установи або переїжджав на інше місце.

**
*

З того часу багато пропливло води в Дніпрі, але чорні дні моєї юности стоять передо мною й на чужині. Від самої згадки про них у мене зупиняється дух і холодне кров. І тоді на мою душу налягає жаль до нашого Творця, що Його земляки мої люблять чи не найбільшою любов'ю, моляться до Нього чи з не найглибшою щирістю, за Нього на голготу йдуть чи не найчисленнішою колоною. Так, я маю до Нього жаль за подароване нашій країні казкове багатство, яке стало джерелом наших казкових злиднів, нещастя, неволі. Читаючи книжки про людське життя у вільних країнах, я ще в дитинстві задихалася з заздрощів і розпуки. Але бурхлива молодість опритомнювала мене і знову кидала на герць із життям.

Я з горем закінчила десятирічку й подалася в дорогу освітити себе яскравішим світлом. В інституті дали мені диявольську анкету. З тяжким передчуттям принесла її додому й показала батькові. Він кілька хвилин водив по ній холодним поглядом. Потім відкрив мені страшну родинну таємницю і з боєм сказав, щоб я сама пробивала собі шлях у життя.

**
*

Після батькової поради я немов би зайшла в "сліпу вулицю". Бо в моєму становищі хлопці, що одчайдушно пробивалися в життя, в півдорозі ламали собі в'язи й гинули у в'язницях або на засланні.

Згадуючи ці дні, я часто дякую Богові, що не народилася романтиком. Тому незабаром розум пригасив мої розвихорені почуття.

На цьому відтинку свого життя я не могла перескочити через себе. Я зробила вимушену зупинку, чекаючи пригожої нагоди. Щоб не дати думкам волі, я почала виходити між людьми. Хлопці стали освідчуватися мені й говорити про одруження. Але я, занурена в свою ціль, відв'язувалася від них жартами і сміхом. Я жила життям принадної квітки з гострими колючками.

Якось запашного червневого вечера я вийшла з своїми подругами пройтися. На вулицях тьмяно поблимували ліхтарі. По зрошених літнім дощем хідниках люди поспішали до кінотеатру. Ми подалися за ними.

У кінотеатрі зіпсувалося електричне світло. Поки електромонтери направляли його, хлопці й дівчата пережовували містечкові новини. Найбільш говорили вони про присутнього морського офіцера, що з Ленінграду прибув до своєї родини. Стрункий, смаглявий, у добре припасованому кітелі, він був у товаристві гарненької вчительки з величезною претенсією на містечкову красуню.

“Дивіться, якого моряка причарувала Поліна Іванівна!” сказала подруга Зіна.

“А що це за диво?” спитала я.

“Молодий Крутогорський, що живе на твоїй вулиці. Крислатий і стрункий, як дуб, та ще й Валеріяном зветься.”

“Нічого особливого.”

“Що? Та такий моторний хлопець з'являється раз на сто років! На твоєму місці я відбила б його.”

У кінотеатрі якраз спалахнуло світло, і людська юрба з криком і гамором кинулася в залю. Люди похапцем займали задні місця. Ми з важкими труднощами присілися між ни-

ми. На нашій лаві сів і Валеріян з Поліною Іванівною. Помітивши його, дівчата мало не сплеснули в долоні. Я відчула, що рожевію, і схилила голову. Зіна прошепотіла мені на вухо:

“Любо, він дивиться на тебе!”

“Нехай собі дивиться,” відповіла я.

Не зводячи голови, я всім своїм єством відчувала Валеріянів погляд. Не чула, що він говорив, але присягнула б, що з своєю сусідкою він говорив про мене. Це дуже збентежило мене. І коли закінчився фільм, я змішалася з юрбою і з нею опинилася на вулиці.

**
*

У мене з дитячих років добре була розвинена інтуїція. Я часто заздалегідь передчувала, що зо мною щось станеться. У такий момент я не знаходила собі місця, чекаючи, щоб це “щось” сталося й дало вже мені спокій.

Це саме я відчула, коли з кінотеатру повернулася додому. І те, що мало зо мною статися, таємницею для мене не було. Тому вранці я вийшла неминучій долі на зустріч.

Ідучи вулицею, я раптом почула за собою кроки. Не оглянулася, бо знала, що мене наздоганяє Валеріян. Тому з затаєним диханням ішла далі. Тим часом він опинився біля мене, і ми пішли разом.

“Слухайте,” безцеремонно сказав він, як говорять бувалі парубки. “Ви змусили мене цілу годину тинятися по вулиці. Куди ви йдете?”

“Я вийшла вам на зустріч!” відповіла я зопалу, “щоб спитати, чого ви хочете від мене, і відв’язатися від вас. Ви всю ніч не дали мені спати.”

Валеріян підняв свої широкі чорні брови й добродушно всміхнувся.

“Чому ж це?”

“Учора порахували в мене всі кісточкита ще питаєте — чому? Я вийшла вам сказати, що одружуватися не збираюся, а для зустрічей з молодими людьми, особливо військовими, не підходжу.”

Я рвучко обернулася і швидко попрямувала дорогою.

“Стривайте!” крикнув Валеріян благальним голосом. “Я хочу з вами серйозно говорити. Ви сподобалися мені.”

Я зупинилася й обернулася до нього. У його погляді горів незгасний вогонь, як у людей, що, вирішивши щось, неухильно йдуть до здійснення своєї мети.

“Сподобалася з першого погляду?” спитала я з глумом.

“А хіба такого не буває?”

“Може. Але я вже сказала, що для серйозного наміру я ще надто молода. Я думаю не дружитися, а вчитися. Тому оступіться мені з дороги!”

Я поволі подалася додому.

Після цієї зустрічі я кілька днів сиділа в хаті, щоб заспокоїтися й увійти в колію звичайного життя. Але думки про моряка насідали на мене чорною хмарою. Що більше намагалася викреслити його з уяви, то глибше він западав у душу. Кінець-кінцем це дивне почуття запалило всю мою істоту. Я годинами шепотіла: “Геть з ним!” — але він немов би тримався за мою душу залізними кліщами. Незабаром я сповнилася бажанням побачити

його. Четвертого дня ввечері, коли довідалася від Зіни, що його немає в місті, я мало не зомліла.

“Не вірю!” сказала я.

“Чому? Він — моряк, а моряки, як завжди: сьогодні тут, завтра — там.”

“Він не виїхав!” заперечила я з притиском. Це Зіну дуже здивувало.

“Чи ти не закохалася в нього?”

“А якщо й так,” сказала я з такою сміливістю, що сама їй здивувалася. Він не поганий хлопець.”

“Йй-право, козир-дівка!” скрикнула Зіна, а її по-дитячому пухнаті щічки зарум'янилися. “Оце буде потіхи, як відіб'єш його від учительки!”

“Я не думаю відбивати.”

“Як? А ти ж сказала...”

“Нічого не сказала.”

Я у млосному одчаї почала чекати другого дня.



За ніч я остаточно вирішила побачитися з ним. Уранці висварила себе за легковажність і від свого задуму відмовилась. Утратити дівочу гордість? Я стала просто знущатися над своїм попереднім задумом. Щоб зовсім заспокоїтися, я вийшла з хати подихати степом, — пішла між пахучі й гомінкі пшениці. Золоті, закосичені волошки, неначе вклонялися мені й жайворонковим співом вітали з новим днем. У моїй душі розцвітав спокій.

Ідучи далі, я підспівувала в унісон жайворонкам. І враз моя пісня ввірвалася. Недалечко, під пшеничною стіною, сидів Валеріян у білому кітелі й пильно дивився на жмуток во-

лошок. Я хотіла метнутися назад, але якась сила стримала мене. Валеріян підвів голову і з несподіванки завмер. Помітивши, що він розгубився дужче за мене, я спитала:

“Ви що тут робите?”

Він збентежено всміхнувся.

“Дивлюсь на ваші очі.”

“І вам не соромно?”

“Нічого не вдію. Ви ж заборонили дивитись на оригінал, то я шукаю копії. Чи й це забороните?”

“Так,” сказала я.

Він підвівся з дитячою покірністю і якусь мить струшував з себе траву.

“То я йду,” промовив він тихо.

“Ідіть і зразу ж виїжджайте.”

“Гаразд. Я виїду, — сьогодні, якщо дасте мені слово...”

“Ніколи!”

“Добре,” сказав він з доброзичливим усміхом, який відразу погасив мій гнів. “Чи ви подали до інституту заяву?”

“Ні.”

“Чому?”

“Хай вас це не цікавить.”

“Я не сексот.”

“Цього я не боюся.”

“То чому ж?”

“Тому, що я дочка “клясового ворога.”

“Розумію,” сказав ледве чутно. “Значить, мушу вам допомогти, навіть, якщо відмовитеся.”

Я здогадалася про що йдеться і знову спалахнула гнівом. Але Валеріян лагідно всміхнувся.

“Гнівайтесь на мене скільки хочете.” ска-

зав він, “однак свою мрію здійснете лише тоді, коли одружитесь зо мною.”

“Ха-ха-ха!”

“Смійтеся, але це — так. Звичайно, одружимося тільки фіктивно, — для документів.”

Я дивилась на нього з саркастичною усмішкою, а він спокійно вів далі:

“Якщо справді хочете вчитися, то мусимо сьогодні розписатися. Увечері я виїду до Ленінграду і в медичному інституті полагоджу ваші справи. Запевнюю, що не заявлятиму до вас ніяких прав. Згоджуєтесь?”

Я дивилася в синю далечінь.

“Так,” промовила я пошепки. “Але коли ви зламаєте своє слово, я покину інститут.”

“Гаразд. Ідіть додому й виповніть анкету. О четвертій годині я чекатиму на вас у ЗАГС'і.”

**

О четвертій годині ми розписались. У коридорі холодно з ним розпрощалася, і ми одинцем розійшлися. Увечері з вікна побачила Валеріяна, як ішов на станцію. Махнула йому хустинкою. Він глянув на мене з докором і сумно всміхнувся.

На цьому наше “одруження” закінчилося. Я почала думати про здійснення своєї найдорожчої мрії. В Ленінграді я, навіть, мала де спинитися. Я могла жити в своїй тітці Людмили, що загналася туди з своїм чоловіком під час голоду 1933 року. Тому я нетерпляче чекала з інституту повідомлення. Дні очікування були довгі й виснажливі. Щоб їх скоротити, я ввесь час читала й вишивала.

Одного серпневого дня листоноша приніс мені листа. Я схопила листа ще коло воріт, щоб не попав батькам у руки, і прочитала

його в садку. Дирекція інституту повідомляла, щоб я з'явилася першого вересня на навчання. Я раділа радощами захопленої дитини. Потім почала думати, що сказати батькам. І вирішила сказати правду. Під час моєї розповіді батько насупився, а мати заплакала.

“Що ж тепер буде?” спитала вона. “Ти ж не дівчина й не жінка.”

“Я залилася такою, як і була.”

“Але як ти посміла зробити це?” застогнав батько.

“Ви сказали — самій пробивати собі шлях у життя. Я й пробиваю.”

**

У кінці серпня 1940 року поїзд привіз мене до Ленінграду. Із станції я приїхала до тітки Людмили, що жила на вулиці Чехова.

Тітка Людмила працювала санітаркою в лікарні. Вона — бездітна вдовиця, ставилася до мене, мов до рідної дочки. Я не хотіла відповідати їй невдячністю й поділилася з нею своєю таємницею. Вона мовчки похитала головою. Очевидно, їй стало жаль обох — мене й Валеріяна.

Уранці ми вставали разом, їли по скибці хліба, запивали чаєм і йшли кожна в свою дорожку. Вона — в лікарню, я — в інститут. Частенько надвечір, попоївши тарані або тюльки, ми ходили до Фінської затоки. Два роки тому її чоловіка — портового вантажника, енкаведисти розстріляли — за те, що в пристані розмовляв з чужоземними моряками. Тому то тітку Людмилу так часто тягло до моря. Вона пильно вдивлялася в клекотливі хвилі, ніби ось-ось на берег мав виплисти її чоловік. Отак стоячи, вона не обзивалася, а тільки тяжко

зідхала. Якось на Стрільці жалісно глянула на мене й стиха сказала:

“Може ти матимеш краще щастя.”

“Не знаю, титусю...”

“Твоє становище може змінитися, а моє — ніколи.”

“І моє не зміниться.”

Тітка Людмила скорботно похитала головою.

“Не хочу втручатися у ваші справи, але мені здається, що він не зробив тобі цього задля самих твоїх очей, і що ти також не прийняла це лише, як ласку.”

Я нічого не відповіла, бо ж вона сказала правду.

**

В інституті все йшло гладенько, бо формально я була дружиною морського офіцера. До мене добре ставилися партійці, комсомольці, професори й студенти. Одні — з пошани, інші — зо страху. Однак я не переставала думати про небезпеку, а заспокоювала себе тим, що тут ніхто мене не знає.

Куди більше непокоїло мене моє тяжке матеріяльне становище. Батькових копійок, які він ощаджував на їжі, ледве вистачало мені на хліб і чай. Постійне недоїдання при нагальній розумовій праці дуже швидко могло зломити моє молоде життя. Я нишком журилася, але своєї журби нікому не показувала.

Якось покликали мене до інститутської канцелярії. Я йшла туди з таким страхом, що в мене зуб на зуб не попадав. Але секретар глянув на мене привітно, і я заспокоїлася.

“Товаришко Любо,” сказав він. “Тобі прийшов грошевий переказ.”

“Від кого?” спитала я, всміхнувшись, щоб не показати свого розгублення.

“Від чоловіка, звичайно. Розпишись.”

Я сміливо розписалася, немов би це було в моїй звичці. У коридорі вкинула переказ у торбинку й у тяжкому настрої пішла до аудиторії. На останніх лекціях мною трясло, як в лихоманці. Прийшовши додому, показала грошевий переказ тітці Людмилі.

Вона глянула на нього й радісно скрикнула:

“Двісті п'ятдесят карбованців!”

“Мене не цікавить, скільки там карбованців,” промовила я невдоволено. “Порадьте, що мені робити?”

“Нічого,” спокійно відповіла вона. “Завтра підеш на пошту по гроші. Це ж від твого чоловіка.”

“Він не чоловік мені!” застогнала я.

“Заспокойся, Любцю, і роби так, як велить твоє сумління.”

Я не могла далі користуватися тітчиною добродійністю і з одчаю сказала:

“Добре, я візьму ці гроші — як позику.”

“Так буде й краще,” потакнула тітка.

На другий день я дістала гроші.

**

Ти ніколи не зможеш уявити собі, що в ці дні діялося в моїй душі. Я щовечера намагалася написати до Валеріяна листа, вилаяти, принизити, зрівняти його з землею, як це чинять ображені люди. Але перо з рук випадало мені, і я відкладала.

Наступного місяця я знову дістала від Валеріяна гроші. А далі — знову й знову. Продовж цього часу він ні разу не відвідав

мене, не подав про себе вістки. Чому? — думала я. І, кінець-кінцем, зробила висновок, що він нічим не хотів показати моєї залежності від нього. Значить, він любив мене. І, мабуть, нетерпляче чекав від мене хоч одного-однісінького слова, бож формально я була його “дружиною”.

З кожним днем це хвилювало мене дужче. З кожним днем моє почуття до нього зростало й сильніше мучило мою душу. Але моя вперта гордість стримувала мене від освідчення йому. Тітка Людмила з смутком дивилася на мене своїми сірими добрими очима й важко зідхала. У травні чаша мого терпіння нарешті сповнилася, і я сказала тітці, що напишу до Валеріяна листа. Тітка обняла мене і з плачем поцілувала.

Я написала до Валеріяна коротко: “Приїжджай. Я хочу з тобою одружитися.”

**

Валеріян приїхав до мене на початку червня 1941 року, — десь по полудні — просто з корабля. Я чекала на нього в тітчиній кімнаті. Він був ще гарніший, привабливіший і ласкавіший. Широ всміхнувся до мене своїми чорними блискучими очима й привітався зовсім не так, як вітаються одружені. Він тільки міцно стиснув мені долоню й ніби боязко глянув у очі.

“Я хочу з тобою одружитися,” сказала я пошепки.

“Хіба ж ми не одружені?”

“Я хочу з тобою звінчатися.”

“Звінчатися?”

“Авжеж. Я хочу завжди бути з тобою.”

Валеріян з хвилину мовчав, а потім тихо промовив:

“Ти кажеш правду. Але де ми звінчаємося?”

“Тут, на цвинтарі, є церковця. Священик обіцяв звінчати нас сьогодні ввечері. У церкві будемо тільки ми і тітка Людмила. З'їдемося туди в різний час — одинцем. Що ти на це?”

“Безперечно, згоджуюся. Це буде приємно для нас і наших батьків.”

“А для твого сумління?”

“Я йду шляхом своїх предків.”

“Значить твоє сумління буде чисте?”

“Зовсім.”

Він сказав це щиро. Я промовила з глибини душі:

“Дякую, любий. Я буду для тебе доброю дружиною.”

Якраз надійшла тітка Людмила, і ми швиденько почали готуватися до весілля. Незабаром накрили стіл. Валеріян викликав по телефоні двох земляків з військово-морської школи на десяту годину вечера, бо наш шлюб мав відбутися о восьмій.

**

Коло десятої години ми, звінчані, повернулися додому. Незабаром прибули Валеріанові гості. Вони були дуже заскочені нашою родинною подією, бо Валеріян покликав їх ніби лише “на чарку горілки”. Кремезний Зубенко мало не пішов навприсядки.

“Слухай!” крикнув він до Валеріяна, аж у вухах залящало. “Та ти, братухо, гуляєш весілля!”

“А як же!” зо сміхом відповів Валеріян. “У

дорозі зустрілися, скоренько розписалися, а тепер поспішаємо з весіллям.”

“Як тобі подобається, Реп’яше?” спитав Зубенко свого білявого й кирпатого друга.

“Я — вмер!”

“Ну, то нехай же живе моряцька молода!”

Обидва міцно стиснули мені й Валеріянові долоні. Тітка Людмила посадила нас за стіл. Горілка запалила молоду кров, і в тісному українському гуртку почало висловлюватися те, що звичайно трималося в надрах душі. Говорили про людське жебрацьке життя, безладдя, свавілля й терор, а нарешті — про війну, що мусить усьому цьому покласти кінець. Для мене це не було новиною, бо такі розмови часто велися в моїй родині й у близькому доквіллі. Я здивувалася, що на цю тему заговорили советські моряки, на яких комуністи ставили найбільшу ставку.

“Пийте, братці, тут, бо на тім світі не дадуть!” приказував Реп’ях до чарки.

“А тобі хто сказав, що ми лагодимося на той світ?” спитав Валеріян.

“Правильно!” підхопив Зубенко. “Триматимемось купи, то й дідько нас не жажене туди. Чи ж не козацьку кров маємо?”

Тітка Людмила злякано поглядала на вікна й двері. Я збагнула її й затягнула пісню. Усі підхопили, і ми почали співати.

По одинадцятій хтось постукав у двері. Тітка Людмила зблідла і стала подібна до мерця. Я стурбовано глянула на Валеріяна. Він байдуже махнув рукою і взявся наповнювати чарки.

“Заходь!” крикнув Зубенко, що в цю мить не боявся нічого на світі.

До кімнати ввійшов листоноша. Худорля-

вий, неголений, у дерев'янках і в полатаній сорочці. Він жадібно глянув на застелений стіл і проковтнув слинку.

“Бенкетуєте, братчики?” сказав листоноша, нишпорячи в торбинці. “А я приніс вам телеграму.”

“Усім разом?” спитав Валеріян, наливаючи йому чарку.

“О-го-го!” скрикнув він “Сьогодні тільки Валеріянові Крутогорському.”

Тим часом, як листоноша після чарки похапцем ковтав оселедця, Валеріян прочитав телеграму й сердито шпурнув її на стіл.

“Викликають на корабель і то негайно!”

“У нас весілля ж!” сказала я.

“О дванадцятій корабель відходить на море. Ех, мрія ж ти моя...”

За кілька хвилин ми вже їхали трамваем до військового порту.



Я сиділа в трамваї мовчки, неначе приби-та громом. Валеріян щось говорив до мене, але я не чула нічого, напружено думаючи, чим усе це кінчиться.

У порті Валеріян зайшов до комендатури, а я в тяжкій тривозі ждала в коридорі. Незабаром він підійшов до мене з усмішкою, що коштувала його дуже дорого; ніжно взяв мене за руку, і ми вийшли з будинку.

У порті метушилися моряки, зацікавлено поглядаючи на мене, бо тут було виключно чоловіче царство. Вийшовши з порту, ми пішли до трамвайної зупинки.

Коли ми опинилися на вулиці, Валеріян обняв мене за стан і з глибоким смутком сказав: “Будемо, Любонько, прощатися.”

“Надовго?” спитала я, пригорнувшись до нього.

“Не знаю.”

Я з докором глянула йому в очі.

“Кажі правду.”

“Може й надовго.”

“Щось сталося?”

“Ні. Але, не сьогодні-завтра, станеться.”

Він говорив натяками.

“Війна?” спитала я.

“Війна, Любонько. І всі кораблі дістали наказ негайно вийти на море. Мій міноносець відходить за п'ятнадцять хвилин.”

Валеріян дивився на мене з тяжкою тугою.

“Не маю щастя!” сказав він, увесь здригнувши.

“У цьому винна я.”

“Ні, ні!” сказав він, затуляючи мені уста своїми поцілунками. “Винні обставини. Так, дружинонько, обставини! Але, може, це й краще. Ти розумієш мене, Любонько?”

“Так,” сказала я. “Я боюся війни, але наша надія лише на неї. Тому їдь спокійно. Бережися. Ми скоро зустрінемося. І тоді вже хіба лиш Бог розлучить нас.”

**

Настала друга половина червня, а від Валеріяна — ні вісточки. Мене оповили тяжкі думи, гнітили кошмарні сні. Від постійного безсоння я худла й жовкла. У ці дні по-справжньому відчула, як міцно любила Валеріяна.

Тітка Людмила спочатку заспокоювала мене, а далі й собі почала зо мною сумувати. Я хотіла виплакаться, але не могла. Тому лише серце обливалося слізьми, міцніше стискалися уста й суворішало обличчя.

Я уникала людей і немов замурувалася сама в собі.

22 червня вибухла війна, і я заридала. Мало хто знає, що таке ридання без сліз. У ці дні я відчула найтяжчі душевні тортури. Може це скінчилося б і погано, коли б у моєму житті не відбулася серйозна зміна.

З фронту до міста навезли багато поранених. Їхню кількість збільшували щоденні німецькі бомбардування. Лікарні не вмщали людей. Пораненими загатили клуби, школи, театри. Скрізь бракувало медичного персоналу. Тому Військомат мобілізував усіх студентів-медиків. Мені пощастило влаштуватися сестрою в цій лікарні, де працювала тітка. Серед сотень покалічених юнаків я трохи зрівноважилася, але про Валеріяна думати не переставала.

**
*

Якось під час нічної зміни несподівано з'явилася тітка Людмила. Я дуже здивувалася.

“Чого ви тут?” спитала я, знаючи, що надвечір вона вже закінчила роботу й мусіла бути вдома.

“Принесла тобі новину.”

“Від Валеріяна?”

“Ні. До нас заходив Зубенко...”

Вона опустила очі й затихла.

“Що він сказав?”

“Хоче тебе бачити.”

“Коли?”

“Завтра о восьмій годині ранку на скверіку біля лікарні.”

Від надмірного хвилювання в мене зашуміло в голові.

“І більш нічого?” спитала я.

“Нічого, Любцю.”

Після жахливої ночі я нарешті опинилася на скверику. Там було порожньо. Я сіла на ослоні, — дух забивало мені.

Десь за пів години з'явився Зубенко. У морській військовій уніформі, з великим револьвером при боці. Попрохав пробачення йому за спізнення.

“Я мало не збожеволіла, очікуючи на вас. Що з Валеріяном?”

“Покищо — нічого...”

Він ухилився від прямої відповіді.

“Слухайте, земляче,” сказала я. “У нас більше злого, ніж доброго. Я знаю це не гірше за вас. Кажіть правду!”

Він закурив цигарку, глибоко затягнувся і шпурнув її на землю

“Цими днями НКВД арештувало всіх запідозрених балтійських офіцерів-українців.”

Я відчула, як у мене все розпружується, м'якне й неначе обсувається.

“І Валеріяна?”

Зубенко хитнув головою. Хвилинку ми сиділи мовчки.

“Де він тепер?” спитала я.

“На Літейному.”

“Давно?”

“Два дні. Сьогодні о десятій вечора на вулиці Чайковського будуть розстрілювати чергову групу.”

“Але не Валеріяна?!”

У Зубенка задрожали губи, і він схилив голову.

“Це не правда!” скрикнула я.

“Тихше! Нас можуть підслухати.”

Я затулила долонею вуста й благально дивилася на Зубенка.

“Заспокоїлися?” спитав він ледве чуто.

Я мовчала.

“Енкаведисти мають багато роботи. Тому вони мобілізували собі на допомогу нас — студентів морської школи.”

“Ви будете його розстрілювати?”

“Так... З-поміж шістьох смертників я виберу його.”

“Ви стрілятимете мимо!”

Мені здавалося, — ось-ось зсунуся з ослону.

“У нього,” сказав Зубенко. “Я мушу його поранити, бо інакше загинемо обидва.”

“Розумію.”

Зубенко мить човгав черевиком по землі.

“Коли відійдемо,” сказав пошепки, “беріть Валеріяна до лікарні.”

Затуливши долонею обличчя, я сумно похитнула головою.

“Де саме відбуватиметься розстріл?” спитала пошепки.

На розі Літєйного проспекту й вулиці Чайковського, де впала німецька бомба.”

“Боже, Боже!” — і я з важким зусиллям підвелася з ослону.

**

Я поволі пішла. Раптом мене щось немов би підхопило, і я побігла з шаленою швидкістю. Ускочивши в лікарню, стала в кутку, щоб трохи охолонути. Потім викликала тітку Людмилу. Вислухавши мене, вона стала жовта, як свічка. Але її згаслі очі враз спалахнули.

“Ходім до головного лікаря!” сказала вона з якоюсь несамовитою рішучістю.

“Він не прийме Валеріяна”, заперечила я.

“Прийме!”

Головного лікаря Дерев'янка в кабінеті не було. Тітка Людмила сказала мені зачекати, а сама метнулася по нього. За кілька хвилин привела його.

Це був дідусь з лобастою білою головою. Невисокий, рухливий, хоч з очей визирала страшенна втома. Підморгнувши до мене, він сердито пробурмотів:

“А ти чого тут вовтузишся? Додому! На відпочинок!”

“О, докторе!” жалісно сказала тітка. “Вона...”

“Захворіла? Я й так маю багато хворих.”

“Ні, докторе. Це набагато жахливіше.”

І вона, обливаючись слізьми, усе розповіла про Валеріяна.

“Рятуйте його! Змилуйтеся!”

Дерев'янку зіщулився, неначе хотів захиститися від неминучого удару. Я не стримала своїх нервів і кинулася йому в ноги.

“Докторе!” залементувала я. “Візьміть його в лікарню, бо інакше я не витримаю.”

Він підвів мене і хвилину стояв з насупленими бровами. І раптом — немов би прокинувся.

“Приводьте,” обізвався. “Під іншим прізвищем... А зараз — додому! Обидві.”

“Докторе!” прошепотіла я, умліваючи з радости.

“Ідіть! Чи я мушу покликати санітарів?”

Він люб'язно всміхнувся й показав рукою на двері.

**
*

Коли місто вкрили перші сутінки, ми вже стояли в руїнах, — недалеко виритої німецькою бомбою ями. Навколо стояла важка по-

рожнеча. Розстріли цивільних і військових, що відбувалися щонаочі під вікнами, викликали серед людей смертельний жах. Тому ніде не чулося ні голосу, ні тупоту, ні шереху. Зловіщу тишу лише час до часу порушували далекі гарматні постріли та кулеметна й рушнична тріскотня в місті.

Хвилини чекання тяглися поволі. Уже минула десята, як я раптом почула глухий тупіт.

“Тітусю!” прошепотіла я, холонучи.

“Спокійно... спокійно, Любцю!” сказала вона, стиснувши мене за руку.

Я міцно прикусила уста й відчула солоний смак крові. “Гуп-гуп-гуп!” летіло з бруку й неначе молотом било по голові. І раптом: “Стій!” Над ямою забовваніло кілька постатей. За пару кроків від них — жива стіна.

“По ворогах народу!” скрикнув командир підрозділу.

Чах-чах! І раптом:

“Хай живе Україна!” могутньо залунало над ямою.

“Плі!” змішалось з одчайдушними голосами.

Гримнули постріли.

“Тітусю!” застогнала я, нігтями в'їдаючись їй у тіло.

Тітка Людмила здригнула з болю й затулила мені уста. У цей час командир підрозділу обмацував електричним ліхтарем побитих. Він гидко вилаявся й вистрілив з револьвера.

“Хто стріляв третього зліва?” спитав він суворо.

Тиша.

“Це ти, Бабаєв? Ах, ти ж контрреволюцій-

на собако!" вигукнув і вистрілив у нього. "Відтягніть його в яму!"

Жива стіна розступилась і за мить зімкнулась знову. Залунала команда, і "гуп-гуп-гуп!" — підрозділ попрямував до тюрми.

Кроки незабаром ущухли. Ми кинулися до ями, в якій стогнали й харчали недобиті.

"Валеріяне!" стиха гукнула я.

Він відізався глибоким стогоном. Я вскочила в яму і схопила його за руку.

"Тітусю! Він умирає!"

Тітка Людмила вскочила до мене, і ми взялися його підводити. Але він був неначе прикутий до землі. Ми стояли в розпуці. У ці тяжкі хвилини між нами з'явився Зубенко. Відсунувши нас, він похапцем почав розмотувати на Валеріяновій руці дріт.

"По три пов'язані за руки!" пробурмотів люто.

Упоравшись з дротом, Зубенко завдав Валеріяна собі на спину й вийшов з ним з ями.

"Він у тяжкому стані!" сказала я до Зубенка.

"Я вистрілив йому в праве плече", почувалася похмура відповідь.

"Але ж, Боже! Він ледве дише."

"Ступайте попереду, — покажуйте дорогу!"

Ми йшли кілька хвилин. І раптом під одним з будинків я помітила авто. Зупинилася й показала Зубенкові. Він сказав іти туди. Коли ми підійшли, з кабіни хтось вигукнув:

"Хто тут?"

"Свої!" відповів Зубенко. "Відчиняй кабіну!"

"Ніякої кабіни!"

"З тобою говорить НКВД!"

Дверцята відчинилися. Зубенко посадовив

на задньому сидінні Валеріяна й сів поруч з ним. Я й тітка Людмила — з шофером.

“Поганяй до лікарні!” наказав Зубенко шоферові.

“Єсть, товаришу!”

Зубенко сказав йому адресу. Ми рушили з місця.

Валеріян незабаром лежав у палаті між свіжо пораненими. Коли тітка Людмила побігла по лікаря, Зубенко пригнічено сказав:

“Не пощастило Валеріянові. Той скажений Бабаєв зо страху замість свого, влучив Валеріяна.”

У мене потемніло в очах.

“Боже, Боже!” прошепотіла я, схопившись за голову.

“Не проклинайте мене. У цих диявольських обставинах я не міг зробити більше для свого друга.”

**

Головний лікар Дерев'янку, не гаючи часу, зробив Валеріянові операцію. Валеріян мав дві рани. Одну легку — у правому плечі, а другу — з цього ж боку в грудях. Бабаєва куля, ввігнавшись у груди, вирвала ребро з шматком м'яса. Легенів не зачепила. Одначе Валеріян, утративши багато крові, був у серйозній небезпеці. Лежав без пам'яті. Ми з тіткою Людмилою ледве трималися на ногах.

“Докторе,” питала я невідступно, “чи він житиме?”

Лікар увесь час відмовчувався. Нарешті обізався, зідхнувши:

“Не знаю, моя люба. Коли б улив йому крові, то напевно сказав би.” І він безпорад-

но розвів руками. “Але ми — дикуни: не маємо ні препарату, ні крові!”

**
*

У ці тривожні дні моє існування нерозривно пов'язалося з Валеріяновим. Ми були немов двома гілляками на спільному стовбурі, який, живлячи чи вмертвляючи одну, живив чи вмертвляв другу. Тому Валеріянове життя було життям моїм, а його смерть — моєю смертю.

Після операції Валеріян, під видуманим прізвищем у ранзі майора советського летунства, опинився в палаті між упривілейованими хворими. Це було відоме лише мені, тітці Людмилі й лікареві Дерев'янкові. Щодо викриття його особи, то ми цим не журилися, бо до Ленінграду з кожним днем наближалися німці, і кожен думав про себе та свою безпеку.

Валеріян два дні гарячкував, — до когось кричав, когось лаяв і проклинав. Я дуже хвилювалася, щоб він не проговорився. Третього дня раптом заснув глибоким сном. Дихав так тихо, як вистраждана дитина. Надвечір розплющив очі. Глянув на мене й засявав. Хотів щось висловити словами. Але враз насупився й облизав пересохлі губи. Я подала йому води. Він проковтнув кілька крапель і відповів мені усмішкою. У ній з усією силою палахкотіло бажання жити.

“Ну, й довго спав”, сказав з властивим йому гумором.

“Цей сон урятував тобі життя,” промовила я з безмежною радістю.

Мені хотілося схопити його за голову й цілувати, — до непритомности, вилити в гарячих поцілунках вогонь страждань, що за ці

дні так змучили мене. Але довкола були чужі очі... Багато очей, для яких віддана ласка одному стала б тяжкою мукою. Тому я з глибоким подихом схилила голову і стала подавати хворим бульйон. Подала чашку й Валеріянові. Він силкувався підвестися, але не зміг. Я сіла біля нього і напоїла його ложечкою.

“Тепер краще тобі?” скорбно спитала я.

“Звичайно,” відповів він весело.

Але я відчувала, що воно не так.

Валеріяна незабаром оглянув Дерев'яноко. У коридорі він пильно глянув на мене й усміхнувся.

“Нівроку собі вибрала чоловіка!”

“Або що?”

“Утратити стільки крові і прийти до себе? Треба бути левом!”

“Значить, усе добре?”

“Не знаю,” сказав він відверто. “У Валеріяна знову збирається на гарячку. Якщо ввечері не втратить свідомости, то ти матимеш чоловіка, а я — друзяку”.

**
*

Цього дня ввечері адміністрація лікарні скликала всіх сестер до однієї кімнати. Я дуже схвилювалася, подумавши, що може хтось викрив Валеріяна.

У кімнаті було тихо, як у суді перед проголошенням вироку. Незабаром після мого приходу з'явився секретар партійного осередку в товаристві незнайомої сухенької людини у військовій уніформі. Це був начальник районного Военкомату. Він зміряв нас холодним поглядом і заявив, що червона армія потребує медичних сестер. Тому всі здорові сестри завтра о дев'ятій ранку виїдуть на фронт.

“А як же з пораненими?” спитала я, захлинаючись.

“Не турбуйтеся. Поранених ми відтранспортуємо в запілля.”

Він ще щось говорив, але я не чула його. Мене душила розпука. І коли ми вийшли з кімнати, — я спитала тітки Людмили, що робити мені.

“Здатись на Бога,” відказала вона.

“Я здамся, але з ним!”

Тітка Людмила спокійно дивилася мені в очі.

“З цього не буде користи ні йому, ні тобі.”

“Чому?”

“Бо тебе розстріляють.”

Я ламала собі руки.

“То що ж мені робити?”

“За Ленінградом утекти й піти на розшук,” тихо сказала тітка Людмила.

**
*

Ми обидві вирішили провести останню ніч біля Валеріяна.

Десь о сьомій годині вечера в нього почала підноситися температура. Обличчя вкривалося червоними плямами. Очі запалювалися блиском. Але він лежав тихо, закроплюючи водою спрагу й винувато всміхаючись. Я щогодини міряла йому гарячку й жахалася. Коли вона піднеслася до тридцяти дев'яти, я сіла коло нього і стала гладити його по щоці; боялася, щоб він перед розлукою не втратив свідомости. Дивлячись йому в очі, — раптом відчула в себе на щоках сльозинки. Я плакала слізьми. Це вперше, відколи пам'ятаю себе. Валеріян стривожено взяв мене за руку.

“Покидаєш мене?” спитав з глибокою ніжністю.

“Мене забирають від тебе,” прошепотіла я боляче.

“І титусю?”

Я сумно потакнула головою.

“Коли?” спитав тихо.

“Узавтра вранці. Але й тебе незабаром вивезуть з міста... і я в дорозі знайду тебе.”

Він дивився на мене, немов би хотів назавжди відбити мій образ у своїх очах.

“А якщо ні?”

“Знайду. Я шукатиму тебе все своє життя.”

Він хотів стиснути мені руку, але його пальці не скорилися.

“Все життя?”

“Так.”

Ми пильно дивилися одне одному в очі.

“Ти бачиш, Любонько, в якому я стані”, сказав він з журливою усмішкою. “Навіщо нищитимеш собі життя? Ми ж фактично не були подружені.”

“Тим більше.”

У нього на обличчі засяяла безмежна любов і вдячність.

“Добре, Любонько,” сказав він пошепки. “Я трохи підкрплюся й вийду тобі на зустріч. Довго не шукатимеш мене.”

Уночі температура в нього зросла до сорока, але він свідомости не втратив. Удосвіта температура почала спадати. О восьмій ранку ми почали прощатися, — тихо, безмовно, як два листочки, що опинились у клеkotливому вирі. Коли попрощалася з ним тітка Людмила, він сказав мені схилити голову й поцілував мене в чоло.

**
*

Здавши Валеріяна в опіку лікареві Дерев'янкові, ми з тіткою Людмилою о дев'ятій годині ранку опинилися в товарному вагоні. Поїзд від'їхав аж увечері. Куди, — це совєтики тримали в таємниці. Але незабаром, після багатьох зупинок, ми довідалися, що їдемо до Вітебська.

Однієї ночі поїзд зупинився серед лісу, недалеко станції Дна. У кільканадцятьох кілометрах гриміли гарматні постріли й вибухали бомби. Медичні сестри дістали наказ вийти з вагонів, вилаштуватися й маршувати пішки. Довжелезну жіночу колону замкнули підрозділи спеціальних військ НКВД. Командир дав наказ прямувати лише вперед. Відсталіх сторожа розстрілюватиме на місці.

Ми врїзувалися в темну ніч. Над нами сунули густі й холодні хмари. Різкий вітер сік в обличчя, зривав з голів хустки. Незабаром сипнув дощ. Під ногами земля розквасилася, і ми ледве волокли за собою ноги. Жінки стогнали і плакали, але йшли далі й далі...

На світанку дісталися до містечка, — заболочені й босі. Зупинилися біля школи, бо в школі було повно військових. Через містечко без упину просувалися на схід оброслі, бліді червоноармійці. У повітрі ширяли німецькі літаки.

Медичні сестри сиділи на мокрій землі, охляли з голоду. О десятій ранку нас зігнали, вилаштували й далі погнали на захід. Я почувала, що з утоми зімлію.

“Тримайся, Любцю,” сказала тітка Людмила. “Завтра нашим мукам кінець.”

“Прийдуть німці?”

“Напевно.”

“Хай приходять,” сказала я з радістю. “Але я не піду в полон.”

“І я не збираюся,” сказала тітка Людмила з таким виглядом, ніби в неї були вже готові пляни втечі.

Ми йшли ще з десять кілометрів. Нас минали мовчазні червоноармійці, — юрбами, в безладді. Надвечір зникли наші “тілохранителі”. Жіноча колона розпорошилася. Ми з тіткою Людмилою напружили всі сили, і увечері дісталися до якоїсь хатини на хуторі. У ній жила жінка з двома дітьми. Тут ми й переночували.

Уранці повз хутір промчало кілька німецьких мотоциклістів. Потім головною дорогою потяглися німецькі автоколони. Обабіч повзло кілька танків. Один зупинився біля хутора. Танкісти набрали з криниці води і зникли.

**
*

Перетявши Ленінградсько-Вітебську залізницю, німці посунули далі. Ми з тіткою Людмилою перебравися в селянську одежу й вирушили назад — розшукувати вивезених поранених з Ленінграду. Розшукувати Валеріяна...

Це була тяжка дорога — йти через ліси й багна; перебувати серед чужих непривітних людей, які нерадо впускали до хат; по кілька днів терпіти голод і спати часто під відкритим небом. І в цій біді нам не вдалося ні словечка почути про Валеріянову долю.

Так дісталися ми до Царського Села. Ленінград був у німецькому оточенні, отож нашої подорожі настав кінець. Серед місцевого

населення ми почали розпитувати про ленінградський транспорт полонених. Незабаром розшукали колишнього начальника місцевої залізничної станції. Він сказав, що такі два транспорти по дорозі перехопили німці.

“Але під час цього”, сказав він, “розігралася трагедія.”

“З ким?” спитала я тривожно.

“З пораненими. Частина енкаведисти встигли розстріляти.”

“А що сталося з рештою?”

“Решту німці нібито вивезли в Німеччину.”

І я з боєм повернулася до тітки Людмили.

**
*

Тяжко про все це згадувати. Бо в моїй душі дужчає зненависть і передчасно спалює моє молоде життя. Але я не нарікаю, що так сталося, бож ти єдиний нагадував мені Валеріяна...

Остання звістка неначе прибила мене й почала в'ялити. Я втратила ціль до життя. Тітка Людмила, дивлячись на мої муки, почала ще дужче жовкнути. Одного дня вона порадила мені йти далі шукати Валеріяна.

“Краще нам розлучитися відразу, ніж розлучатися поволі,” сказала вона з плачем.

Я мовчала.

“Їдь у Німеччину на роботу. Як там не буде, але житимеш хоч надією.”

“Мушу їхати,” прошепотіла я.

“Там познайомишся з нашими людьми і може...”

У цю хвилину в мене цілком визріло рішення виїхати.

**
*

Через два тижні я опинилася в Берліні. Одна багата німкеня вибрала мене на невірничому торзі й повела до себе. Назвала мене Ельзою й заявила, що тепер я вже її власність. Я ледве стрималася від сміху, бо ж мені потрібен був дах над головою і час.

Серед тяжкої праці я час до часу виходила до крамниці. Там познайомилася з своїми знедоленими землячками. Від них незабаром дістала адреси українських газет, що виходили в Німеччині, і почала шукати Валеріяна. В очікуванні звістки проходили дні, місяці, роки, — і закінчилася війна.

По війні, опинившись на американській зоні в Німеччині, я знову подала оголошення в газети і стала їздити з табору до табору. Знову минали дні, місяці, роки. Але, не зважаючи на це, моя надія зміцнювалася. Коли ти надумав розлучити мене з нею, — вона вже була вросла корінням у саму душу. Тепер я виїжджаю з нею до чергової пристані — в Новий Світ. Тому, мій добрий земляче, що так нагадував мені найдорожчу людину, не нарікай на мене й не шукай, бо я — заміжня дівчина. А з усією своєю великодушністю побажай мені щастя — знайти Валеріяна.

Прийми оці слова з глибокою пошаною, бо моя любов назавжди з ним.

Люба”.

**
*

Я відклав листа й у своїй уяві почав накреслювати світлий образ дівчини, якої ніколи не бачив і не побачу. За дверима почувся

шерех, і я схопився. Із щілини хижо дивилося на мене горбаневе око. Потім двері закрипіли і горбань, хіхікнувши, просунув у кімнату голову.

“Чи цей лист не скарб для бідної людини?” спитав він, прицмокуючи губами.

“Зомовкніть!” сказав я. “Що сказав вам цей хлопець на прощання?”

“Що? Що життя для нього має вартість тільки з нею! Це розсмішило мене до сліз, бож вона напевне нічим не відрізнялася від кожної, що ходить у спідниці.”

“Ви ідіот!”

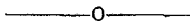
Горбань пирснув своїм огидним сміхом.

“Кожен є тим, чим є. Мені потрібний не розум, а сякий-такий капіталець. Скільки дасте американських цигарок за цього листа?”

У мене з гніву кипіла кров. Він закліпав безбарвними пташинними очима і скрадливо почав підступати до ліжка.

“Коли наше не в лад, то ми з своїм назад,” сказав він і схопив обома руками листа.

Я відчув усією своєю істотою, що мушу звідси вийти. Зачиняючи двері, я помітив, як горбань ховав листа за пазуху.



МЕСНИКИ

Бий ворога, не мружачись,
Усім життям напружачись...

Максим Рильський
Вони полягли в могилу із зброєю в
руках

І поклали мечі під голови.

Джек Лондон

У СІЛЬРАДСЬКІЙ залі люди заповнили всі лавки. Кому не вистачило місця, той сидів на долівці. У кількох кроках від передніх лавок стояв довгий каракатий стіл. На ньому попихувала гасова лампа. Світло з неї ледве сягало до двох передніх лавок. А далі — похмура темрява. В цій темряві люди світили очима, мов роз'юшені вовки.

Чекали...

Нарешті відчинилися двері. З президіяльної кімнати вийшов голова сільради Синенко — скуцьорблений і, здавалося, ще менший зростом, ніж він був насправді. За ним показався секретар сільради Півень, — довгий і блідий, як примара. Обидва зупинилися біля столу під стіною й ніби завмерли. Далі, з'явилися три сільські партійці — надуті й сердиті. Неначе дуки розсілися на крайніх стільцях і з-під лобів зиркнули на залю. За ними вийшли четверо у військовій уніформі — співробітники районного відділу МВД. У першого, — начальника Вавілова, — лисого з сірим

обличчям, погойдувалася на стегні копія німецького великокаліберного револьвера. Три інші несли по фінці.

Емведисти зо злобним сміхом сіли посередині за столом. Сиділи мовчки, на пострах клацаючи автоматами. Вавілов бубонів пальцем по столі.

“Гей, ви!” обізвався він, не підводячи голови. “У вашому селі заховалися три фашисти...”

“Це ті,” сказав захлинаючись Синенко, “що в селах розстрілюють партійців і вповнонажених МВД.”

“Зачини хавку!” вишкірився до нього Вавілов. “Я питаю громади! Чи ви про них щось знаєте?”

“Знаємо!”

“Звичайно!”

“Як же не знати?” сказав сивобородий дід, що сидів на передній лавці. “Адже ж увесь вечір репетував репродуктор про Микиту Горбая з Чорної Греблі, Свирида Цимбала з Тернівки й Семена Забашту з Ташлика. Але бачити — ми їх увічі не бачили.”

“Не хитруй, старий ідоле! Їхні сліди на снігу привели до вашого села. Вони тут. Де вони?!”

Кілька голосів з притиском з-за стола:

“Де вони?!”

“Розкривайте пашеки!”

“Уну ж!”

“Рятуйте нас, добрі люди!” почувся Синенків стогін, глухо, мов з-під землі.

Вавілов з холодним виглядом повернув голову ліворуч.

“Товаришу Матвійчук,” сказав до місцево-

го комуніста. “Заткай цьому йолопові голосника!”

“Єсть, товаришу начальник, заткати!”

**
*

Дебелий Матвійчук підвівся і здоровенним кулаком уцілив Синенкові в ніс. За столом голосно засміялися. Синенко обтирався, а Вавілов спокійно вів далі:

“Мовчите? Гаразд! Хто відкриє сховище, — дістане премію. Тисячу карбованців! Відразу.” Він витягнув з бокової кишені у френчі пачку банкнотів і лягнув нею по столі. “Н-ну!”

У залі загуло кілька похмурих голосів:

“Не знаємо!”

“Звідки нам знати!”

“Це люди нетутешні!”

“Ми за ними не полюємо!”

“Правду кажуть люди,” сказав сивобородий дід. “Ми ніколи їх не знали й у сні не видали.”

“У сні не видали?” Вавілов поволі підвівся, обтягнув френча і скрадливо, як гієна, подався до передньої лавки. “Котись сюди, Синенко, і ти, Півне! Кур’ером!”

Обидва ні живі, ні мертві попленталися до нього. Вавілов сказав їм стати по протилежних кінцях лавки.

“Говори, старий ідоле, де фашисти?”

“Я вже сказав,” сердито промовив дід і вперся ногами в землю, аж підшви зарипіли.

“Ні чорта ти не сказав... Але скажеш! Прочисть, Синенко, йому каглу!”

“Я?”

“Не дідько ж лисий! Живо, бо виллю тобі холодець з голови!”

“Дай йому по морді!” сказав довгоносий

емведист з чорними опуклими очима.

Партійці зо злости зайорзалися.

“Ти не слухаєш влади?” засичав до Синенка Матвійчук.

Вавілов витягнув з кобури револьвера й натиснув ним Синенкові в потилицю.

“Бий!” промовив сивобородий дід. “Мені нічого не станеться, а ти лишишся без голови.”

Синенко благально глянув на діда й ударив його в лице. За столом знову зареготали. Дід глумливо повів по емведистах очима.

“Мазни міцніше!” вигукнув низьколобий емведист з розчухраною чуприною.

“Бий!” горловим голосом гаркнув його косоокий товариш.

Партійці, підвівшись, понастовбурчувалися і стиснули кулаки.

“Та це ж контра, товаришу Вавілов!”

“Дайте його сюди!”

“Ми освідомимо його!”

“Сідайте! Сідайте, товариші!” сказав Вавілов, штурхнувши револьвером Синенкові під ребра.

Синенко здригнув усім тілом і поволі обсунувся на землю.

“А-аа!” протяжно загуло в залі.

“Кому там не подобається?!” крикнув Вавілов. “Виходь! Нема охочих? То йдемо далі.” Він спрямував указівного пальця на вусатого чоловіка, що сидів напроти Півня. “Що скажеш ти?”

“Нічого.”

“Нічого?”

“Авжеж.”

“То вмий, Півне, йому пику, вусатому тарганові! Чи ти спиш, довгоногий ідіоте?”

Вавілов, не поспішаючи, підійшов до нього й з усієї сили штовхнув його на вусатого. Півень, утративши рівновагу, із стогоном упав між людей на другу лавку. У залі почулися крики обурення.

“Кому там не сидиться?” спитав Вавілов з люттю й вистрілив понад людей.

“О-оої!” залементували жінки й дівчора.

“Удруге стрілятиму в голови... Товариші-комуністи! Поставте цих калік на місця і, якщо треба, — приведіть до притомности.”

“Єсть, товаришу Вавілов, поставити на місця!”

Партійці запопадливо підхопили Синенка та Півня і стусанами поставили обох на ноги під стіною.

“Ха-ха-ха!” залилися сміхом емведисти.

Вавілов вів свій допит далі:

“Може скажеш щось ти? А може ти?”

Він бив кожного по обличчі, поки не закінчився ряд. Постоявши трохи мовчки, засунув револьвера в кобуру, сів на своє місце, закурив і глянув на годинника.

“Мовчанням не врятуєтеся,” сказав презирливо, “фашисти є у вашому селі! За годину прибуде сюди загін спеціальних військ із собаками. І фашисти знайдуться. А поки суд і діло, — ми трохи вас прочистимо. Між вами, чорт би вас забрав, знайдеться хоч одна порядна людина... Товаришу Шапіро, перший десяток під стінку!”

Емведист з виряченими очима вийняв з кишені блокнота.

“Ялисей Гуня!” викрикнув гаркаво.

Його зупинили голоси в залі:

“Діда Ялисея?”

“Під стінку!”

“Люди, не даймо!”

“Товариші автоматчики!” флегматично сказав Вавілов. “Писне хтось слівце, — стріляйте в залю!”

“Єсть, стріляти в залю!” відрапортували обидва — скуластий з розкосими очима й низьколобий. Підняли фінки й поставили сторч на колінах.

“Ялисей Гуня!” вдруге викликав Шапіро.

“Далі!” підтягнув Вавілов.

“Іван Грудина! Ганна Шевчук! Марко Савицький!”

“Давай, давай!”

“Пилип Дубчак! Петро Синиця! Гафія Самопас!”

“Далі!”

“Антін Нехода! Трохим Будяк! Лука Петренко!”

“Під стінку!” скомандував Вавілов.

Ніхто не виходив.

“Вони чекають на спеціальне запрошення!” з отруйливою їддю сказав Шапіро.

За столом вибухнув задушливий регіт.

“Ми зараз їх запросимо!” промовив Вавілов. “Товариші-комуністи, запросіть-но їх, будь ласка!”

“Не турбуйся! Запросимо самі!” крізь сміх залунав у залі голос, і три хлопці в кожухах виступили з автоматами наперед. Один став з одного боку, другий — з другого, а третій — найвищий і найкремезніший — посередині, напроти стола. Емведисти хотіли вхопитися за автомати, але, побачивши спрямовані на стіл три цівки, опустили руки.

“Гаразд!” промовив найкремезніший. “Виставу продовжуємо. Оголошую участь нових дієвих осіб: Свирид Цимбал з Тернівки, Се-

мен Забашта з Ташлика та ваш покірний слуга — Микита Горбай з Чорної Греблі!”

“Та це ж месники!” закричало в залі.

**

Хтось з радости зареготав на всі груди, а якась жінка з наглого зворушення залементувала. Їх заглушили дужі голоси:

“Оце так новина!”

“Звідки ж ви тут узялися?”

“Ну, й хлопці!”

“Сидять собі тихо між нами і приглядаються!”

Горбай саркастично засміявся.

“Надивилися, як порядкує “робітничо-селянська влада”, і показалися.”

“Ну, й добре, що показалися,” крізь сльози сказала якась жінка.

“От і маєте їх,” звернувся дід Гуня до емведистів. “Беріть собі!”

У залі покотився сміх. Горбай сказав Синенкові й Півневі відійти в залю, і після цього роззброїв емведистів.

“Увага!” крикнув він, засуваючи собі за пасок Вавілового револьвера. Часу маємо мало, а роботи — по вуха. Товаришу Вавілов, перепроси людей, яких ти дубасив по обличчях!”

“Котися, товаришу! Кур’ером!” кинув з іронією Забашта.

“Чи ти спиш?” крикнув Горбай. “Товаришу Шапіро, розбуди його!”

Шапіро схопився і ляснув Вавілова в лице.

“Нехай поправить йому наша комуна!” вигукнуло кілька голосів у залі.

“Погладьте його, комуністи!” звелів Горбай. “Матвійчук, починай!”

“Цій сволочі можна!” схопився Матвійчук.

Усі три дали Вавілову по ляпасові. У залі лящало від сміху.

“Тепер подякуй своїм товаришам за перекуску!” промовив до Вавілова Горбай.

“Не маніжся, як гімназистка!” гукнув Цимбал.

Вавілов, укриваючись плямами, подякував.

“Молодець! Ййжебо, молодець, товаришу Вавілов!” сказав Горбай. “А тепер уклонися тим, кого фізично зневажив. Чи ти знову загнув?”

“Ладно,” сказав він і криво посміхнувся. “Ви дорого за це заплатите!”

“Гіршого не буде! Давай, давай!”

Вавілов зів'яло підвівся й кілька разів уклонився. Горбай витягнув револьвера:

“Ставай під стіною й кажи: я, товариш Вавілов, прийшов сюди з Московщини...”

Вавілов мовчав.

“Гей, комуністи!” крикнув Горбай. “Розв'яжіть йому язика!”

“Я, товариш Вавілов, прийшов сюди з Московщини...” процідив крізь зуби Вавілов.

Микита Горбай вів далі: “...щоб наїстися цієї землі, що її скропили слізьми й полили кров'ю тутешні господарі.”

Вавілов повторив.

“Рано чи пізно так буде тут кожному москалеві!”

Вавілов закінчив останні слова з такою люттю, що в нього на скронях понадувалися жили. Горбай вистрелив з револьвера йому в голову.

“Амінь!” сказав він.

За столом почулося ридання.

“Ой, Боже!” промовив хтось схлипуючи.

“Як тривога, то й до Бога,” сказав крізь сміх дід Гуня.

“Ми не винні,” видувив із себе Матвійчук. “Це емведисти вас мучили.”

“Подумайте, який святий!” накинувся на нього Шапіро. “Ах, ти ж собако! Ти сам поступив у партію, а мене в МВД мобілізували.”

“Мобілізували?! Дайте мені його!”

“Тихо!” крикнув Горбай. “Усі ви птахи з одного гнізда!”

“Чого з ними панькатися!” сказав Цимбал.

“І справді,” відповів Горбай. “Товаришу Шапіро!”

“Не вбивайте! Я казав Вавілову: навіщо ти береш мене на таку брудну роботу?”

“Ха-ха-ха!” загуло в залі.

“Ставай під стіною й говори: Я, товариш Шапіро, що допомагав москалеві душити господарів цієї землі, мушу з їхніх рук загинути. Рано чи пізно так буде кожному жидові, що допомагатиме окупантам цей люд мордувати!”

Шапіро, захлинаючись, повторив і зарепетував:

“Рятуйте, я піду з вами в повстанці!”

**

Зчинився страшний регіт. Микита Горбай вистрілив у Шапіра і спинився очима на емведистові з розкосими очима.

“Ти хто такий?”

Той уп'ялив очі в Горбая і мовчав.

“Ну й мара!” сказав Забашта. “І якої тільки холери не навіялося сюди, щоб нами порядкувати!”

“Чи ти не монгол?” спитав Горбай у нього.

Той кивнув головою.

“То якого ж біса приплентався сюди з такої далечі? А як приплентався, то чому чесно не господарював поміж нашими людьми? Наші люди гостинні! А ти взяв автомата й пішов на них!”

“Мій іде додому,” сказав горловим голо-
сом монгол.

“Дивись, який хитрун!” залунав якийсь
голос.

“Йому аж сьогодні захотілося додому!”
промовив Забашта. “Душу твою відпустимо,
а тілом залишишся тут.”

“Ну, говори!” сказав Горбай. “Я, монгол,
що прибув сюди жити не чесним життям...”

“Та він і говорити по-нашому не вміє!”
зауважив хтось з громади.

“Усі вони такі — ці зайди!” сказав За-
башта. “Наш хліб їдять, а не знають, як по-
нашому назвати.”

“То кінчай, Микито!” сказав Цимбал.

**
*

Горбай вистрілив.

“Тепер, здається,” сказав він, “залишили-
ся свої.”

Із залі посипалися гнівні вигуки:

“Які “свої?”

“Яничари!”

“Братовбивці!”

“Що ж з вами робити?” звернувся до ко-
муністів Горбай.

“Дайте їх нам!” заклекотіло в залі.

“Ні!” відповів Горбай. “Нехай покутують
у муках на тім світі. Гей, ставайте під стіною!”

Усі конвульсійно схопилися, потім один за одним посідали й у чеканні затаїли дух у грудях.

“Під стіну!” разом скомандували три хлопці й поволі почали до них підступати.

Ті схопилися й позадкували.

“Ой, братіки, не вбивайте!”

Із залі посипалося:

“Страшна видюча смерть?!”

“Навіщо ж своїх засилали в тюрми, на Сибір, мордували?”

“Своїм людям були скаженими собаками!”

“То собакам собача смерть!”

А ті лементували, аж у грудях рипіло:

“Змилюйтеся! Ми все життя працюватимемо для вас!”

А з залі:

“Не буде з чорта янгола!”

“З ваших рук тече невинна кров!”

“Убийте їх!”

“Увага, громадяни!” втихомирив Горбай розлючені людські пристрасті і звернувся до комуністів: “Голос народу — наш закон! Тому залишіть по собі для інших заповіт: “Ми, перевертні, що продалися москалеві і з ним катували своїх братів, мусимо від них умерти. Рано чи пізно так буде кожному, хто піде нашою дорогою.”

Емведист і комуністи повторили Горбаєві слова. Горбай націлився на них з автомата.

“Стій!” спинив його Цимбал. “Цим ми всі разом випишемо путьовку!”

“Певно, що так!” сказав Забашта.

“Авжеж, хлопці!” згодився Горбай. “Щоб на нас не нарікали!”

Три хлопці в кожушках спрямували авто-

мати. Від страшного гуркоту задрижали стіни й погасла лампа. У залі було повно диму.

“Відчиніть двері!” залунало кілька голосів.

Хтось відчинив двері. Знадвору вдарило гостре зимове повітря. На столі спалахнуло світло. Горбай показав на трупів.

“Щодо цих, — то ми їх упіймали, привели сюди й тут самі розправилися з ними. Розумієте?”

“Атож!” крикнула юрба.

Горбай глянув на Синенка.

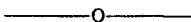
“Зачиняйте, дядьку, збори й усі поспішайте додому!”

“А ви ж як?” запитали люди.

“Ми залишаємося тут. За кілька хвилин прибудуть чекісти, і ми не встигнемо вийти з села.”

Синенко випростався і діловим тоном заявив селянам:

“Збори вважаю закритими!”



НАРОДЖЕННЯ

Коли вже втрачено все, тоді зводиться бій за останнє з напругою людини, якій уже все одно...

С. Цвайг

КОЛИ Свят-Вечірня зірка затягнулася оливковою хмарою, Оксана крадькома внесла вузлик до комірчини. У густій темряві нікого не бачила, але відчувала, що її діти — дві дівчини й найменший хлопець — тривожно дивляться на неї і ждуть від неї втішного слова. Найстаршій дочки Лариси між ними не було. Ще звечера пішла кудись по пшеницю на кутю й досі не повернулася. Тому Оксана, щоб заспокоїти дітей, тихо гупнула вузликом об землю й почула, як вони радісно зідхнули.

У комірчині було трохи тепліше, як надворі, де від скрипучого морозу стогнало на деревах гілля, а під ногами сніг завивав, як пилка в дереві. У селі стояла ніч, — одна з тих понурих ночей 1933 року, коли за виступлення з колгоспу й за невиконання непомірного пляну хлібозаготівлі комуністи в Оксани все skonфіскували, а саму з дітьми викинули з хати на засніжену вулицю. Але над безпритульними змилосердилася сусідка баба Петриха, підібравши їх до своєї порожньої комірчини. Це була для Оксани велика радість. Та не меншою радістю було й те, що вона

заздалегідь таємно перенесла з своєї хати до Петришиного хліва в солому кілька клунків цукрових буряків та прикотила барильце бурякової патоки — весь свій пожиток на зиму, урятований від хлібо-заготівельної бригади. Тож Оксана була багата, бо чимало людей не мали й цього, хоч від виметеного з їхніх закромів хліба державні комори тріщали...

Оксана притиснула ногами щасливо перенесений із хліва до комірчини дорогий вузлик і мерщій замкнула двері на засув. Забезпечившись, вона обернулася обличчям туди, де були її діти.

“Слава Богу, що охоронив нашу Святу Вечерю!” сказала з блаженністю і вірою, що перейшла від хліва до комірчини в супроводі Бога.

Вийняла з кишені згарок свічки й засвітила. У кількох кроках у тьмяному світлі стояли її діти: дві дівчини позаду, а найменший хлопець попереду. Своїм виглядом вони нагадували якусь кошмарну скульптурну групу; дивилися на матір блискучими голодними очима, у яких горіло почуття райської втіхи. Стояли по коліна в соломі, зім'яті, з патьоками розкуйовдженого волосся на схудлих синіх, аж чорних обличчях.

“Я весь час молилася...” промовила молодша дівчина Маланя. “Бог вислухав мою молитву й допоміг тобі.”

Середуща сестра Тетяна суворо видушила з себе:

“А я заклинала грабіжників смертю! Кого Бог вислухав — не знаю... але Він вислухав когось...”

“Який добрий наш Бог,” прошепотів малий Богданко.

У матері потепліло на душі, як після причастя. Вона встромила свічку у пляшку, що стояла на коробці, і підняла з землі вузлик.

“Їстимем кутю, мамо?” спитав Богданко захлинаючись.

“Так, якщо Лариса принесе пшениці.”

Тетяна люто засміялася.

З того часу, як вони опинилися в комірчині, щоранку снідали розведену водою бурякову патоку, щообіду з’їдали по одному сирому бурякові, а щовечора знову пили воду з буряковою патокою. Сьогодні на Святу Вечерю мати пообіцяла приготувати узвар — на всіх літру чистої патоки з дрібно порізаними буряками. Богданко чекав на цей узвар з блаженством, Маланя — з скорботою, Тетяна — з тяжкими прокльонами советської влади, а мати — з терпінням та вірою; і святий вогонь її віри теплював у душах дітей світлі і спалював темні почуття.

“Будемо колядувати, мамо?” спитав Богданко.

“Так, але — тихо.”

Тетяна з болю в душі заскреготала зубами.

“Чому тихо?”

“Чи тихо, чи голосно, однаково Бог почує,” ніби про себе сказала Маланя.

Тим часом Оксана розв’язала на коробці вузлик. Її облягли діти, спрямувавши на вузлик голодні очі. Мати з святковою повагою виклала п’ять буряків — хвіст до хвоста, а посередині між хвостами поставила літрову пляшку з патокою. Діти просто очима їли небуденну вечерю. Насуплена Тетяна, яку найбільш роз’їли нерви, не втерпіла, і принесла з кутка велику бляшану миску. Обидві з матір’ю

почали обережно стругати буряки, щоб менше відпало шкірки, а Маланя й Богданко з заґаєними подихами дивилися їм у руки, і в них, у дітей, поволі котилася з рота слина...

Коли бурячки білими квадратиками лежали в мисці, мати вилила на них із пляшки тягучий чорний сік і поставила на коробці п'ять ложок. Усі перехрестилися, поцілувалися й повагом посідали на землі довкола коробки.

“Може почекаємо на Ларису?” пошепки спитала мати.

“Ми залишемо їй пайку,” тривожно відповіли діти.

Сльози здушили Оксані горло, і вона з глибоким подихом підняла ложку. Усі жадібно їли. Мати сумно дивилася, як швидко порожніє миска. Коли дно навколо Ларисиної пайки заскреготало, крізь двері раптом пробився ледве чутний спів. Це було щось небувале, і всі на мить завмерли. Лише Тетяна зірвалася і притулила до дверей вухо.

“Колядники!” скрикнула, відчиняючи двері.

З усіх кінців села вдарили струмки різдвяного співу, злилися в могутню клетотливу ріку, що, здавалося, піднімалася до неба. У цій ріці спалахнули вогні, на шматки розірвавши темряву, що так довго душила село.

“Ходіть сюди!” скрикнула Тетяна. “Послухайте! Погляньте... народився Христос...”

Зачаровані цим видовищем, Оксана й діти, ба — навіть Петриха, що біліла з свого порогу, як снігова баба, не знали, де вони знаходяться — на землі чи на небі.

“Колядники йдуть сюди!” з реготом кричала Тетяна. “Дивіться!”

Вулицею раптом промчало кількоро саней, а одні вїхали на Петришене подвір'я. З навантажених чувалами саней зіскочила Лариса та ще трое людей і заспівали:

Добрий вечір тобі,
Пане господарю, —
Радуйся! Ой радуйся, земле,
Син Божий народився!

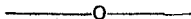
“Мамо!” скрикнула Лариса. “Я привезла тобі на кутю пшениці!”

Двоє парубків з піднесеними комірами схопили з саней мішок зерна й укинули до комірчини, потім другий — бабі Петрисі в сїни. Тим часом третій колядник сказав, розкотисто регочучи:

“Це вам коляда, що гарно нас прийняли. Тепер колядуйте самі. Маєте всю ніч волю, бо комуністи наші смажаться вже в пеклі. Село до ранку без влади, а комори з нашим добром без замків... Христос родився!”

Скочили хлопці на сани, а їм у слід з Петришиного подвір'я:

Застеляйте столи
Та все килимами, —
Радуйся! Ой радуйся, земле,
Син Божий народився!



ЧУБАРИКОВА КАР'ЄРА

Демон роздору між нами живе,
Відчизну у серце пече,
В єдину когорту відчизна зве,
А демон її січе.
Освітиться сонцем моя земля
І вої стають у ряд.
Між них уповзає чорна змія
І перекреслює лад.

КОСТЬ ЗАРУБА ввійшов до мого покою, коли я бісив сі від радості. Він здивовано дивив сі на мене своїми очами, гей би в рака, і не знав, що зо мною сі діє. А відтак нараз охрипло зареготав сі басом, як сі водит у хлопів від пересадного вжитку горівки.

“Що сі стало, магістер?” запитавим він.
“Забав мене з дороги!”

Я кілька раз поклепав свого партійного друга по рамені, — нашого дальшого земляка, але мурового батяра, що роз'їзжаючи по Німеччині, час від часу приїзжав в характері зв'язкового до нашої таборової підпільної організації, і запальчиво сказавим:

“Я впрост варіюю від сукцесу свого найліпшого приятеля — професора Чубарика. Але ти, директор — шляг би тя ясний трафив — грасуєш по Німеччині й ніц не знаєш. Чейже в нашім таборі — революція! Ми... Ні, я мушу оповісти від початку. Чубарик — герой! Та-

кий герой, що, до холери ясної, при життю заслужив собі на пам'ятник.”

У Заруби від реготу забулькотіло в дихавиці.

“Не агітуй!” сказавим він. “А давай фабулу! Фабулу, політичний друже!”

“Файно,” сказавим я. “Оповім всьо від початку. І як ти вислухаєш мене, то клякнеш перед ним, як перед єгомостью. Лише — цс-сс Може наперед кропнемо по келішку, бо в мене пересохло в зябрах.”

“Натурально!”

“То кропнемо!”

“Але не вашими келішками, а нашими стаканами.”

**
*

Я витяг з креденсу “холеву” свіжої грушівки, що її мій краян пришварцував з Австрії, і налявим дві шкленки.

“Кропнем за здоровле Чубарика!” сказавим я.

“Натурально!” відповівим Заруба.

“Ого, кажи мені! Він заслужив си на то, як генерал, що виграв тежку битву. Та-ак! Але ти не совай сі, як замарстинівська кобіта, — я починаю!

Отже, Чубарик став на перший щабель свої кар'єри, щойно зголосив сі до мене.

“Слухайте, друже,” сказавим він, коли ми сі опинили в тім покою за зачиненими дверами. “Я хотівбим, висловлючись по вашому, розмовити сі з вами дискретно, як з провідником підпільної організації.”

“Дуже прошу, пане професор,” відповівим я. “Чим можу служити?”

Перед тою стріччю я кілька раз конферував

з професором Чубариком і, як цваний підпільник, витягнувим консеквенції, що він самий раз з тих східняків, яких, до чорта, нам треба. Культуральний, карний, а передовсім — національно свідомий. Опріч того, не є харківський неокуніст і не полтавська галушка, а київлянин. Що так скажу — зі самої столиці. А в нас, відомо, як зі східняками: ти, лайдаку, ще дватри, і шлюс! Для того, засягнувши опінії від Служби Безпеки, я порадивим йому вляти сі до нашої організації. А він на то: “Подумаю...” Мене мало нагла кров не заллела! Та я схопивимся за писок і сказав йому подумати си і прийти до мене лише в здецидованім стані. Для того я бувим дуже радий видіти його коло себе. В тім часі Чубарик поволи скручував си папіроса.

“Йо-ой!” крикнувим я до нього. “Лишіть, пане професор, те паскуцтво, бо я сі на вас розлощу. Чейже ви інтелігентний хлоп і таке сі штемпите!”

Я подавим йому американський “честер-фільд”.

“Бігме,” сказавим я до завстидженого професора. “Ви цілком не є подібні до східняка.”

“Та-ак?”

“Направду! Ви вбираете сі по-европейськи, маєте західні манери, елеганцію, — правдивий львов'ян! Всі наші трактують вас як свого.”

Він сі коротко всміхнув своїми м'ясистими варгами.

“Тому я вирішив іти з вами.”

“На серійо?”

“Конешно. Я вирішив іти з вами, як єдиними тепер нащадками запорожців.”

“Браце, дай лапу!” сказавим я, щоб кувати на горечо.

Ми фест устиснули руки.

“Тепер, професорцю,” сказавим я, “забирайти сі до розбудови нашої організації. Даєм вам в посіданне східняцький ресорт. Будете референтом від східніх справ. Гратулюю! А заки до чину, — прошу дуже зложити організаційну присягу.”

Нічю він відчитав у пивниці нашому прововоді декальог і після всіх правил доконав присягу.”

Я сі гордо засміяв і сказавим до Заруби:

“Кортко і вузловато і си хлоп став людиною.”

“Ура, ура!” видав оклик Заруба.

“А видиш, селепко!”

“Натурально! То в такім случаю вип’ем!”

Ми знову кропнули.

Я хутко втер писок едвабною хусточкою і неспостережно зиркнувим на Зарубу. В нього в маленьких недовиджуючих очах іскрили сі і, так сі задавало, потріскували огники, як в ватрі. Я покивавим до него пальцем:

“Не, не, директор! Того сукцесу на свое конто не запишеш. Чину, більше чину!”

“Натурально.”

“Язиком держави не здобудем! Мене всі шляги трафляють, як сі дивлю на тебе і згадую твоїх мужніх предків... Але... не будем в ясний день шукати електричної лямпки.”

“Фабулу, фабулу!” вистогнав Заруба.

“Файно!” відказав я. “Отже в нашім таборі витворила сі поважна ситуація, і ми рішилисьмо перебрати таборову владу до своїх рук. Для того на другий день вечером я скликавим надзвичайні сходини нашого проводу. Вони сі відбули після всіх рекул конспірації. На всіх кутах стояли стійки з пістолями, тримаючи на

оці кожного підозрілого хлопа чи кубіту. Учасники сходилин заходили до віддаленого бараку поодинокі в різному часі. Для безпеки заткалися окоцями, а двері дали на засув.

Друзі-керманічі з'явили сі вчасно-приписово в цілім складі. Референти ресортів наступної влади, включаючи з професором Чубариком — референтом від Східних справ, порозсідали сі на своїх місцях. Я зробивим поважну міну і постукавим “вічним пером” по столі. Всі карно спрямували на мене очі й завмерли. Я вставим поволи, суворим зором глянувим і почавим ядерними словами:

“Владу в таборі,” сказавим я, “гвалтом захопили вороги. Революція, яку ми очолюем в краю і на чужині, є в небезпеці. Я кінчивим. Тепер прошу до звіту референта від Східних справ — професора Чубарика.”

Всі хлопи, що сі заворушили, як жмілі, нараз замовкли. А спімнутий вище підняв сі і рішучим голосом сказавим:

“Друзі!” сказавим він. “Друг-провідник роз'яснив нам всьо в подробицях, і ми не будемо довго судачити. Да! Конешно, таборова управа, поліція, редакція, харчові магазини і так дальше знаходять сі в руках соціялістів і нео-комуністів. Факт, потому я добре знаю цю гідру!”

“У соціялістів? У нео-комуністів?”

“Точно,” відповів професор Чубарик. “Ця гідра не тільки захватила в таборі власть, а, навіть, вже зговорила сі зітерти вас на табак — лицаров баратьби за вольну й независиму від руських нашу самостійную державу.”

У моїх хлопів гнівом запалили сі очі.

“Лайдаки!”

Я до них махнувим руков.

“Чи маєте факти, професор?” спокійно запитавим у него.

“Що за вопрос такий, магістер!”

“Тоді ви будёте говорили, а ми будемо слухали.”

У бараці запала тиша. Професор Чубарик упевнено всміхнув сі.

“Ладно!” сказавим він. “Усі ці соціялісти й нео-комуністи сотрудничають з советською репатріяційною камісією. Да! Ви цього факту, конешно, не знали?”

“На жаль не, пане професор,” відповівим я. “Але ми запідозрівалисьмо, що ті батярські писки гідні на то.”

“Ви заподозрівали, а я їх прихлопнув.”

“Ви?”

“Клянуса самостійной і ні від кого неза- лежною нашою державою. Я умирав од безсонниці, але жаден не вислизнув з моїх очей, — хто входів і виходів із советського репатріяційного дома.”

В бараці всі разом зарепетували.

“Ціхо!” сказавим я. “Ну, і що, професор?”

“Маєте первий факт.”

“Можете дальше... евентуально навести другий?”

“Конешно! Ці урки, а по-вашому — батяри, змастерили таке, від чого даже у мертвого українця закачаєть сі голова. Да-да! Ви, видите, советчикам не по вкусу, і советчики, видите, вирішили змести вас із своєї дороги їхніми же руками. “Єті галіціяни,” сказали їм советчики, “зговорили сі вас укокошити й сісти в таборі на вашому місці. Ми жаліємо вас, — адже ж ви люди свої, — і потому советуємо вам якнайшвидше від них отв'язать сі.” А ті питають “Як?” “Простіше простого,” одповідають з

усмішкою советчики. “До Сі-Ай-Сі цих есесівців — і кришка!” Советські шпіони всіх вас узяли на карандаш і сьогодні ранком передали список з доносом до Сі-Ай-Сі.”

“До Сі-Ай-Сі?” вибухло в бараці. “Зрадники! Вбити їх!”

“Убити?” засміяв сі Чубарик. “Чи ви опупіли? Нужно так зробити, щоб советчики самі перерізли їм горлянки.”

“А як”

“В який спосіб?”

“Кажіть?”

“Ціхо!” присадивим я роз’ятрених хлопів. “Не закручуйте гітари, до ясної холери, професорові! Чи моглибисьте ви, пане професор, зробити внесок, як то доконати?”

“Дуже легко, пане магістер,” сказав Чубарик і так дмухнув легковажно, гей би на перце. “Ми їх, супчиків, пошлем по тій дорозі, яку вони вибрали си для вас. Вам Сі-Ай-Сі не зробить нічого, бо нікоторі з вас єсть есеси. Понятно? А їх, як советських шпіонів, зразу же в репатріаціонную камісію — і гайда на родіну!”

“На родіну, пся юха!”

“На родіну!”

“На родіну!”

“До пор’ядку!” закликнувим я. “Чи пан професор не могли б за них посвідчіти на Сі-Ай-Сі?”

“Конешно могу!”

“Файно! А теперки давайте їх назвиська.”

Я з шляхотнов мінов подавим йому своє елегантне “вічне перо” і бльокнотес, на яким професор Чубарик написав шішнадцять назвиськ. То бўли типи з таборового зар’яду, поліції, редакції і споживчого skleпу. На кін-

ці стояло назвисько ксьондза східняцької церкви.

“Йо-ой!” сказавим я. “І ксьондз з ними?”

“Тоєсть — батюшка?” засміяв сі Чубарик. “Єтот масковський батюшка кроме доноса заповзявся зніщить в таборі нашу католицкую віру і завести між нами масковське православіє!”

“Московське православіє?” загреміло в бараці.

“Масковське православіє,” підтвердивим Чубарик.

“На родіну того батюшку!”

“Конешно,” відповівим Чубарик. “Хай енкаведісти вихрестять его в архіреї!”

В бараці вибухнув многоголосий регіт. Я взявим бльокнотес і всунув си в бічну кишеньку.

“Декую, пане професор,” сказавим я, “за таку цінну прислугу. На вашім примірі відтепер я вірю, що й серед советів є свідомі і передні одиниці.”

Професор Чубарик вклонив сі і сів. Хтось з хлопів зробив внесок, аби сі вдати до пана меценаса Халевки, аби той написав по-ангельськи депешу і разом з лістою вручив на руки Сі-Ай-Сі. . .”

Я сі спинив, аби відсапнути. Тим часом мій політичний друг Заруба захоплено си зареготав.

“Молодці, реб'ята!” сказавим він і простер правіцю до флешки.

“А ти гадав?! відповівим я. “Україна гине під московськими чоботами, а ми: “Шур-шур у білих рукавичках, як бюрові щурі?” Не, не, пане-товаришу! Кожда революція жадає жертви!”

Кость Заруба підніс шкленку:

“То трахнем за революцію і за упокої усопших!”

Ми сі цокнули шкленками і кропнули.

**

Я з побідним завзяттям махнувим руков. Шкленка виховзнула сі з руки і розгаратала сі в підлогу на кусники.

“Ха-ха-ха ” зареготав Заруба. — “Це на щасте. Значить діло покотило сі?”

“Як по шмирі! На другу ніч американці впали на табір, гей би коршуни. Йо-ой, директорцю! То було щось незвиклого! Вони накрили большевицьких агентів, ніби кур'ят, і заладували їх на свої тягарівки. “Окей!” видали оклики і натиснули си на газ. В таборі зробило сі тихо, гей би на цвинтарі. Я поважно зійшовим надолину до зар'яду. Навкруг мене з'явили сі мої хлопії.

“Панове-товариші!” скрикнувим я. “В таборі шпигунство і зрада! Ми мусимо вдержати пор'ядок, заки стане за кермом правовита влада!”

У першу чергу зайнялисьмо без спротиву поліційну станицю, де не було нікого. Дальше — поставилисьмо оружну варту коло приміщень таборового зар'яду, редакції і споживчого склепу. В таборі оголосилисьмо виїмковий стан і видалисьмо зар'ядження: випускати і впускати мешканців лишень з поліційними перепустками.

До ранку ніхто ні мру-мру. А ранком, як ми взяли сі опановувати зар'яд, редакцію, споживчий склеп і кухню, нараз східняки почали гранду.

“Провокація!” затегнули си на ріжні глоси. “Наші найкращі люди стали жертвою

ворожого доносу! Усі ці люди сиділи в большевицьких тюрмах і кацетах! Не дозволимо мордувати нас у вільному світі!”

Бунтівники з лютими писками годні були кинути сі на нас. Але ту ребелію ми відразу здавилисьмо, а здецидованих симпатиків соціялістів і нео-комуністів кинулисьмо до креміналу.

Вчера вечером проголосилисьмо вільні вибори до Таборового зар'яду. Східняки, підшуті большевицькими агентами, на віче сі не ставили. Але їх авантура не вдала сі. Ми одногосно вибралисьмо кандидатів, котрі зранку ур'ядували.”

Я задоволено прицмокнувим губами. Кость Заруба кинув сі до мене і схопив мене в свої медвежі устиски.

“Геніяльно, магістер!” прохрепів він. “За цей подвиг я мушу тебе розцілувати!”

“А ти що гадав си, директор? Східняки відщепили сі від нас і відмовили послуху свої правовитій владі. Але ми відразу вцілили їх у найвразливіше місце. Вони числили себе в УНРІ галичанами й волиняками — то є як бувші польські горожани. Ми їм то заквестіюували: “Ціхо! — бо ми вашу тайну за огонок і на сонце!” Після того одні сі розбігли, а другі замкнули си писки. Теперки маєм взірцевий пор'ядок. Наш табір — то в поменшенню самостійна й нікому не підлегла держава. Ті вивольні сукцеси ми доконалисьмо завдяки пану професору Чубарику. Так, я кажу отверто, як є! Але пощо ти сі регочеш, як в'аріят?”

Він, задихаючись від сміху, викидав зі себе якісь кусники фраз:

“Ой, держіте мене... уміраю...” і нараз закликав: “Ур-ра, ур-ра, мій політичний друже!”

Я сі схопив на обі нозі.

“Що з тобою є до чорта?!”

“Сідай, партійний ідіот!” сказавим він.

“То є образа!” крикнувим я розлощено.

“Не корч дурня”, сказав він і подивив сі на мене заплилими кровію очами.

В мене все зморозило, і я сівим.

“Не лякай сі”, озвав сі він по хвилі. “Пісня про Чубарикову кар’єру мусить бути тайною, бо інакше нам і вам — амба! А тепер дай руку.”

Він без церегелів устиснув мені правицю.

“Поздравляю тебе і твоїх сопартійців за блискуче виконання нашого завдання!”

“Якого “нашого”?” спитавим я.

“Російського.”

В мене на чубку заворушила сі чуприна.

“Евентуально — большевицького?”

“Так точно, гаспадин українець! Але я сказав тобі — не лякай сі, бо ми з вами знаходимось в одном перепльоті.”

Я сі видивив на него вилупленими очами.

“Не розумієш? От іще шлапак!” закликав він по-московськи і з’їдливо сі засміяв. “В такому случаю я об’ясню тобі руською мовою. Видиш, ми, руські, вжили всіх зусиль, щоби здавити ваш спротив вертати сі на родіну. В етом ділі ми в первую чергу скористали розжигання ненависті між западними і восточними українцями, де в авангарді стояли ви. Потому ми командували вам на поміч товариша Чубарика — нашого любимого Льоньку-одесіта, котрий блискуче зиконав свое завдання. Тепер ми зо сторони дивимо сі, як ви собі перекусюєте горла, а осліплені братською ненавистю вашіє люди добровольно запишують сі на родіну. Спасіба вам за поміч!

Разрешіть представитись: Капітан советської розвідки Константин Зарубін.”

Страшний перестрах здавив мені груди.

“Зволота!” крикнувим я. “Я зголошу вас до Сі-Ай-Сі! Я...”

“Дурак! Нікуда ти не пойдьош, тому що я жезлізними фактами докажу американцям о вашім сотруднічестві з советської розвідкой.”

Мене зі злости могла залити нагла кров. Для того, як лишень товариш Зарубін змив сі зі своїм варіятським сміхом за дверами, я з копита метнув сі в куток і зачавим ладувати свої валізи.



УТЕЧА

Щоб жись — ні в кого права не питаюсь.

Щоб жись — я всі кайдани розірву.

П. Тичина

Греби сміліше — і пливи, пливи!

Повір: незнане щось у невідому пору

Тебе зустрине радісним — живи!

О. Теліга

Я ВИРІШИВ лейтенанта Мороза вбити. Це рішення сталося відразу, коли після передвечірньої муштри він звелів мені не виходити на нічну прикордонну варту, а ввечері з'явитися до нього в канцелярію.

Не було сумніву: він знав про плян моєї втечі до західнього Берліну, який я мав здійснити цієї ночі під час своєї варті. Але як? Мене хапали всі чорти, що хтось з нашого підрозділу таки викрив мене й відразу доніс лейтенантові Морозові.

Як я не хвилювався, але факт був фактом. Лейтенант Мороз безперечно зняв мене з нічної варті й викликав до себе, щоб потайки вкинути до полкового спецвідділу. Командування робило так з запідозреними військовими. Тож бо я мусів лейтенанта Мороза усунути з своєї дороги! І то негайно, — поки звістка про плян моєї втечі не дійшла до вищої інстанції, і після цього — напролом кинутися у вир привабливого вільного життя.

Я пішов вечеряти, а потім повернувся до

своєї кімнати. Мого косоокого співжителя сержанта Сабурова в кімнаті не було. Це була добра нагода. А тому в одну мить я вийняв з валізи револьвера і фінського ножа та й виїшов надвір.

**
*

З першими сутінками я зайшов у канцелярію. У просторій кімнаті з задрапованими вікнами горіло яскраве світло. Лейтенант Мороз писав за дубовим столом, пригладжуючи долонею розвихореного чуба. Моя присутність не викликала в нього уваги. Він поскрипував пером, неначе в кімнаті був сам. Я знав, що ця навмисно підкреслювана байдужість спрямована на гру з моїми нервами. Отож я глузливо відрাপортував:

“Сержант Байдак з’явився з вашого наказу!”

Він повільно опустив руку з чола й підвів голову.

“Поверніть, сержанте, у дверях ключ!” сказав ледве чутно, але в його голосі я відчув особливу твердість.

Я вилаявся й повів рукою до кишені. Лейтенант Мороз вихопив з-під паперів револьвера.

“Байдаче! Не залищайтеся до своєї кишені... Поверніть ключ!”

Умліваючи зо злости, я механічно виконав його волю.

“Оберніться... Не подобається вам?” сказав він льодовим голосом.

“Ви — каналія!” вирвалося в мене.

“Знаю. Сідайте!” наказав він.

Я сів.

“Значить, ви задумали змитися до буржуазного Берліну?” сказав він єхидно.

“А якого дідька сидітиму тут”, відповів я, граючи в відкриті карти, що їх уже розкрили мені.

“Значить, ви хотіли піти на вірну смерть?”

“Не грайте дурня! Ви добре знаєте, що моя смерть на кордоні була б визволенням від вашого советського смердючого життя. Але смерть — смертю. Свою втечею я також міг здобути собі людське життя!

“Ха-ха-ха!” зухвало зареготав Мороз, як регочуть емведистські слідчі на допитах.

“Лейтенанте! Зачиніть свою коробку й натискайте на “собачку!”

Лейтенант Мороз дмухнув у дуло револьвера й засміявся.

“Устигнемо. Спочатку розкажіть, як ви відважилися зрадити батьківщині?”

“Ййжебо ви смішний паяц! Вона така мені батьківщина, як і вам. А, може, ваш батько має вищу невільничу рангу? Такий же торбар, як і ви! Але між вами різниця, що він хоч душею людина, а ви — раб! Та ще й перевертень-раб! Я ненавиджу вас... і дуже жалкую, що ви швидше схопилися за револьвер.”

Лейтенант Мороз весело всміхнувся.

“Що ж тепер?”

“Радіймо. Ви, — що накрили мене, а я, — що більш не бачитиму такої гидоти, як ви. Але не намагайтеся кинути мене лігавим на поживу, а кінчайте тут, і — до побачення. А ні — то я закінчу з вами! Чого втелющилися?”

**
*

Лейтенант Мороз збив з чола чуба й пильно глянув на мене примруженими очима. Я

поволі підвівся й почав до нього підступати, як осліплений гнівом звір до свого смертельного ворога. Підсуваючись ближче, я помітив, як роз'яснилося в нього обличчя й укрилося лагідною, майже дитячою усмішкою. Він раптом поклав револьвер на стіл, відійшов трохи, сів під стіною на канапі.

Я від здивування зупинився.

“Сідайте, земляче біля мене. Не бійтесь. Мій револьвер на столі.”

“Ви хочете, щоб кіт повірив собаці?”

“А чому ж би ні? У мене в кишнях порожньо, а в ваших дещо є.”

“Хочете взяти мене штучками?”

“Ви фізично сильніший за мене.”

Мені справді нічого не загрожувало, і я сів.

“Але пам'ятайте, — сказав я. “Один тільки підозрілий рух, — і я залишу на вашій шиї відбиток десяти пальців!”

“Байдаче! Не спотворуйте мене!... Знаєте, як я дізнався про плян вашої втечі?”

“Знаю!”

“Нічого ви не знаєте!... Від сержанта Сабурова”.

“Що?”

“Він довідався про це й доніс мені сьогодні під час муштри.”

“Він не міг довідатися!”

Лейтенант Мороз з докором похитав головою.

“Ви проговорилися в сні.”

“Не вірю!”

“Я також повірив тільки після нашої розмови. Ви переконали мене, що справді мали намір змитися до Західнього Берліну.”

“Ви були впевнені в цьому, коли довідалися.”

“Ні! Тому я розмовляв з вами за зачине-ними дверима — з револьвером.”

Ці недомовлення почали перевертати мені кишки.

“Говоріть, до дідька, ясніше!”

Лейтенант Мороз вигідно сперся на спинку канапи й поклав руки на коліна.

“Це я перший дізнався про плян вашої втечі. А викликав вас до себе, бо знав, що ви прийдете мене вбити; вбити або для своєї безпеки, або з доручення спецвідділу. Я більше підозрівав друге...”

“Що я агент спецвідділу?”

“Так. Мене емведисти також запідозрили в намірі втечі, і хочуть з’їсти... Але з’їсти з шумом, щоб іншим відбити охоту. Розумієте? Зіграти емведистську комедію: ніби оце в канцелярії я підбивав вас до втечі, а ви з обурення всадили в мене кулю! Так як минулого тижня зробив сержант Белий з капітаном Бутенком.”

“Я прийшов прибрати вас з власного бажання.”

“Отож то... З цього приводу хочу з вами поговорити.”



Сірі Морозові очі заіскрились сталевим блиском.

“Значить, ви хотіли або волю здобути, або вдома не бути. Але, звичайно, краще з волею пожити. Тому цієї ночі втікати мемо разом.”

“Це непогано,” сказав я. “Маєте пропозицію?”

“А які ви маєте шанси на тім боці?”

“Як і всі втікачі.”

“Нас не видадуть?”

“Не бійтеся! Я маю докладні інформації, на які можна цілком покладатися. Тепер слово за вами.”

Лейтенант Мороз лукаво всміхнувся.

“Ми зробимо це під час виконання наших службових обов'язків.”

“Ог-го!”

“Авжеж!” сказав він. “Під час перевірки прикордонних кулеметних гнізд і постів.”

“А де ви хотіли б перебігти?”

“Напроти 23 кулеметної вежі.”

“Чи не біля гранітного будинку, де щонайменше з того боку перетинають дріт?”

“Безумовно.”

“Це найбезпечніше місце”, сказав я.

“Так думаєте?”

“Я не думаю про це місце, бо вибрав його сам.”

Лейтенант Мороз глянув здивовано:

“А про що ж ви думаєте?”

“Що йтиму з вами поруч з правого боку на віддалі метра й увесь час триматиму спрямовану на вас свою “фінку”.

“Ви з'їхали з глузду?”

“Ні. Не погоджуєтеся?”

“Звичайно, погоджуюся.”

**

Ми причепили по дві гранати, взяли по “фінці” й вийшли надвір. Лейтенант Мороз спустив з ланцюга прикордонного пса-людолова Пірата. Величезний сірий звір на радість заскавулів і кинувся вулицею вбік кордону. Я йшов з лейтенантом Морозом на умовленій дистанції із спрямованою в його бік

“фінкою”. Повз нас сюди-туди проходили червоноармійці, випростовувалися перед нами й козирили.

Незабаром ми почали підходити до прикордонної лінії. Десь за сто кроків заскреготали кулемети, залунав моторошний людський крик. Пірат сердито загарчав і скочив у темряву. Лейтенант Мороз спинив його. Ми поволі стали наближатися до неспокійного місця.

Постріли вщухли. Перед нами настовбурчився будинок, — замаскована кулеметна вежа. Ще мить, і ми виразно побачили драбину, що вела до чорної діри під дахом. У дірі заворушилися людські постаті. Це було 22 кулеметне гніздо.

“Шумить ліс!” лейтенант Мороз назвав паролю.

“Падає листя!” відповів командир кулеметного гнізда.

“Як у вас?”

“Убили ковбойського агента!”

“Молодці, реб'ята!”

“Раді старатися!”

Лейтенант Мороз іронічно підсміхнувся й покликав пса. Ми прямували вулицею, від якої можна було докинути палицею до Потсдамерпляцу. До нас у темряву звідти лилися яскраві вогні й котився шум людського вільного життя. Ми підійшли до 23 кулеметної вежі, замаскованої в такому ж будинку. Лейтенант Мороз знову назвав паролю. Командир кулеметного гнізда відповів.

“Як у вас?”

“Двох агентів закатрупили; одного пораненого ковбої назад перетягли між дрів!”

“Знову перерізали загорожу?”

“Ні, товаришу лейтенанте! Можете перевірити!”

Із затаєним подихом ми опинилися коло дротяної загорожі, у кількох кроках від гранітного потойбічного будинку. Пірат, що відразу опинився на тім боці, обнюхував землю й гарчав.

“Та тут, гади, діра!” скрикнув лейтенант. “Усі з вежі!”

“Командир кулеметного гнізда дав наказ зійти кулеметникам униз. У цю хвилину лейтенант Мороз кинувся у діру. Я вскочив за ним. Позаду зчинився гамір. У наші спini вривався яскравий струм прожектора.

“Товаришу лейтенанте!” залунав триважний голос. “Ви на тім боці!”

“Лягайте!” крикнув до мене лейтенант Мороз, падаючи на землю й відганяючи розгубленого пса до гранітного будинку.

Ми почали повзти.

“Товариші командири! Стійте!” гукнув у розпачі командир кулеметного гнізда й після короткої мовчанки прохрепів: “Автоматчики! Вогонь!”

З “фінок” посипалося кілька черг, але ми вже завернули за будинок. До нас поспішали західні прикордонники. Я схопив за руку лейтенанта Мороза й, задихаючись від шаленої радості, притиснув його до себе.

“Друже”, шепотів я, “тепер я вірю вам...”

“То в такому разі відверніть цівку своєї “фінки” від мого живота!”

Я з гучним сміхом відкинув свою “фінку” геть, і ми з лейтенантом Морозом міцно стиснули долоні. На нас блискучими очима дивився пес. Потім ліг і положив свою голову між нами.

МОГИЛЬНИКИ

Усі ті могили — усі отакі.
Начинені нашим благородним труном,
Начинені туго...

Т. Шевченко

У НЕВЕЛИКОМУ німецькому місті Б... помер скиталець Степан Луценко. Небіжчик був самотній і мешкав у вдови Пфеферле. Коли він у неї мешкав, усе було добре, а як нагло помер, фрау Пфеферле прикрила його мішечком і прийшла до мене:

“Слухайте, пане Граничка”, сказала вона. “Помер пан Луценко. Він був молодець, тому його треба гарно поховати. Ви мусите бути горді таким краянком. Йому належить добра труна, вінки, щоб він поредно виглядав у каплиці. Візьміться за це діло”.

Я і мій приятель Кожух, що сидів у мене, знизали плечима. Як же так? Вона купалася в його грошах, як у ванні, і він не заслужив у неї на труну і квіти? Мій приятель Кожух насупився, а я сказав до фрау Пфеферле:

“Ми то можемо зробити, фрау Пфеферле”, промовив я. “Але буде ліпше наколи ви самі то зробіте. У вашій домовині йому легше буде лежати.”

“Ах, що ви!” крикнула фрау Пфеферле. “Він був молодець — той знаменитий ваш краян Луценко, і ви мусите йому за то віддячити. А, зрештою, я вдамся до поліції, щоб

відправити небіжчика до анатомічного музею... У нас Зелені Свята, я хочу їх відсвяткувати, бо Зелені Свята — раз у році.”

Я глянув на приятеля Кожуха, а він зиркнув на мене. Ми обмінялися не дуже приємними поглядами для фрау Пфеферле. Коли ми обмінялися такими поглядами, мій приятель Кожух похмуро сказав до мене:

“Небіжчик був наш краян. Небіжчик Луценко рішуче вирвався з лап північного медведя — і тепер... щоб її розірвало на чотири кавалки!”

“Не лайся!” сказав я.

“Небіжчик Степан Луценко по-геройськи проскитався на чужині, і хіба він,” заявив мій приятель Кожух, “не заслужив у нас на домовину, вінки й місце в каплиці?”

“Заслужив!” сказав я.

“Натурально!” проспівала фрау Пфеферле і сказала нам: “До побачення!”

“До побачення, фрау Пфеферле!” сказали ми й пішли до міського могильника.

Могильник якраз був удома й зустрів нас з веселою усмішкою. Я і мій приятель Кожух відгадали, що справа наша здохла, бо, вважайте, коли в німецького могильника на писку усмішка, то в його похороннім заведенні сум і злидні. Але все ж таки я і мій приятель Кожух почали замовляти для небіжчика Луценка домовину й вінки.

“Мої панове,” сказав могильник. “Дуже зле, що помер ваш краян”.

“Так,” відказав я. “Зле, але він за то не винен. Він помер поважно, і йому треба домовини й вінків, щоб він поредно виглядав у каплиці.”

“Він заслужив на вінки й домовину,” до-

дав приятель Кожух, “не менше, як ви або ваша шановна кобіта”.

“Так,” сказав могильник. “Але домовину роблять з дощок.”

“Певно,” згодився я.

“А на дошки треба бецугшайн.”

“Нині свято,” сказав я, “і ратуш замкнений.”

“Так, нині свято, і я не винен, що нині свято,” закінчив могильник і взявся вирізувати з бляхи хрест.

“Шляг тебе трафить,” сказав приятель Кожух і глянув, щоб ухопити щось у руки.

“Не грай варіята,” крикнув я й підскочив до могильника. “Мій пане! Робіть вінки, а дошки дістанете через годину.”

“Дуже добре!” сказав могильник.

Я і мій приятель Кожух вийшли. Напроти могильникового двору стояв будинок з великим написом “Золотий бик”.

“Слухай, приятелю,” сказав я. “Вип’єм в тій кнайпі по куфлі пива.”

“Наколи хочеш,” сказав приятель Кожух, “то вип’єм, бо я теж хочу. Але оскільки я визнаюся на медицині, то знаю, що тамки дістанем лише пиво.”

“Там дістанем дошки,” сказав я.

“Зіхер?” спитав приятель Кожух.

Я потакнув.

Ми сіли у кнайпі за стіл. Утлінена фройляйн поставила два куфлі безалькогольного пива. Поставила з великодушною міною, ніби два куфлі шампану.

“Цум воль!” сказала вона.

“Хай живе!” сказав я.

У могого приятеля Кожуха від злорадного усміху відквасилася долішня губа.

Я глянув з вікна в могильників двір і на свій кишеньковий зігарок. Була одинадцята. У могильниковому подвір'ї робітники стругали дошки й товкли каміння. Година часу, — подумав я, і сьорбнув пива. У кнайпі було нудно, як у могильниковій хаті. Утлінена фройляйн за лядою куняла. Мій приятель Кожух глянув на неї й почав клювати носом. То зле, — подумав я, і сказав:

“У Німеччині не варта вмірати...”

Мій приятель Кожух кліпнув очима.

“Тут нема дощок,” сказав він сонно.

“Тут не варта вмірати,” повторив я, щоб його розбудити, “бо тут нема дощок, а без дощок не похоронять.”

Утлінена фройляйн навстоячки спала. У мого приятеля Кожуха гойдалася голова.

“Тут не варта вмірати...” процідив він через зуби.

“Удома не треба дощок,” сказав я, “а тут кожного ховають у домовині.”

“Удома не треба дощок?” У нього прокинулись очі.

“Певно,” сказав я. “Вдома дощок не треба. Пощо дошки? Труп гниє, а пощо мають гнити з ним дошки?”

“У могого приятеля Кожуха прокинулось обличчя.

“Пощо дошки, — він же людина?”

Я засміявся.

“Для того, що він людина,” сказав я, “йому не треба дощок!”

“Дурне!” пробурмотів приятель Кожух.

“Не дурне!” сказав я. “Йому не треба дощок, бо він людина. Я пересвідчився на власні вуха.”

“Дурне!”

“Не дурне, говор’ю, бо я пересвідчився... Фройляйн, пива! Я пересвідчився на власні вуха, отже не дурне.”

“Дурне!” Мій приятель Кожух витяг нігтем з пива муху. “Ти пересвідчився на власні вуха?”

“Так,” сказав я. “Я пересвідчився на власні вуха.”

Мінутова вказівка перетяла циферблят на дві половині. У могильниковім подвір’ю робітники стругали дошки й товкли каміння. Ще пів години, — подумав я.

Мій приятель Кожух цілком прокинувся.

“Коли ти пересвідчився на власні вуха?”

Я сьорбнув пива.

“Як умер Рокита,” сказав я. “Як вмер знаменитий маляр Роман Рокита!”

Мій приятель Кожух сьорбнув пива.

“То було в нашім файнім Львові,” промовив він, “коли падав дощ...”

“Так,” сказав я. “Тоді падав дощ. Але він вмер ніччю, як на дощ заносилось... Мене сповістили ранком.

“Я припоминаю, тоді падав дощ і тоді я був у нашім файнім Львові.”

Мій приятель Кожух забожився.

“Мене про смерть Рокити сповістили рано,” сказав я, “але я не пішов до нього, заки не поснідав.”

“Що ти тоді з’їв?”

“Я з’їв два котлети.”

Мій приятель Кожух роздушив пальцем муху; ту муху, що викинув нігтем з пива.

“Ти з’їв два котлети, і вони напевно були вепрові?!”

“Так,” сказав я. “Я з’їв два вепрові котлети.”

“І тебе не розсадило?” процідив приятель Кожух з заздрістю.

“Ні,” сказав я. “Я з’їв два чвертькілограмові котлети і щойно тоді пішов подивитися на славної пам’яті покійного маляра Романа Рокиту. Його цілком голого вже помила повісплена дозорчиня. Усе йшло, як було заплановано кривняками покійного. Трунар робив труну зі шафи. Погребельники чистили вороні коні й витирали куряву на катафальку. Квіткарі плели вінці. Вмивальниця вбрала небіжчика в білу сорочку і смокінг. Голосільниці плакали.”

“Він був щасливий — той маляр Роман Рокита,” промовив приятель Кожух.

“Він був щасливий,” сказав я, “але я не заздрив, хоча про нього всі говорили, а мене не згадували, як, скажім, якусь мушку. Мене цілком не згадували; лише згадали, як хтось загикнувся, як і де треба небіжчика похоронити. Тоді мене згадали й підійшли до мене. “Похоронимо його з єгомостем і дяками, аби його душа знайшла пристановище, а не швендялася поміж двоногою поганню,” сказали кривняки. “З попом?” хихикнули партійці й ті, що до них лізли зі шкіри. “Хочете, аби небіжчик зі встиду сховав під себе очі?” “Ну, як?” питали ті й ті мене. “Я нічого не знаю,” сказав я і глянув на незнайомих цивілів, що звалися енкаведисти. Хтось сказав: “То йдіть до партійного обкому по пропаганді.” Я глянув на незнайомих цивілів і згодився... Як тобі то подобається?”

“Ніяк,” сказав приятель Кожух. “Тепер ніяк. А тоді було б мені невесело. Я відразу замовив би собі труну з горіхової шафи й викупався б, щоби не попасти в лапи повіспле-

ної дозорчині. Другого виходу я не знайшов би. Але ти? Хиба ти не мав виходу?"

"Переді мною був лише вхід," сказав я.

"Наколи перед тобою був вхід, то мусів бути вихід."

"Переді мною був вхід, а виходу не було, бо скрізь є виходи, а там нема. Я глянув на славної пам'яті небіжчика, щоби видіти, яким я буду, і пішов до секретаря обкому, якогось товариша Кальченка. Я пішов просити, як і де похоронити безпартійне тіло відомого маляра Романа Рокити."

"Він був відомий маляр," сказав приятель Кожух. "Він добре пив горівку й файно грав покера."

"Так," сказав я. "Я в нього виграв два образи... Але про що я балакав? Ага, про Кальченка! Отже мене послали до секретаря партійного обкому, якогось товариша Кальченка, і я пішов до него. Увійшовши в робітничо-селянські апартаменти, де меблі були з брунатної шкіри, я побачив молодого чоловіка в брунатнім скірянім плащі, що було ознакою найвищости в робітничо-селянській державі. Він сидів у скірянім плащі і дивогляднім з задертим дашком кашкеті. Він мав сіре земляне обличчя, гей би посипане попелом. Клянуся, що такі обличчя мають ті, котрі часто заходять до слідчих пивниць. А він, той товариш Кальченко, видко, заходив до них щоночі... Я стояв якусь хвилю, але він звертав на мене zero уваги. Лайдак! Для него я був якийсь собі стіл, котрого тихо всунули до робітничо-селянського апартаменту. Я нудився, як, приміром, ти в тім "Золотім биці".

"Товаришу!" сказав я. "Чи дозволите мені ту ще хвилю постояти?"

Він, похмурий, як кам'яний ідол, глухо пробурмотів:

“Сідайте...”

“Я можу навіть лягати,” сказав я, “але Романові Рокиті не лежиться, бо він розкладається.”

“Де?!”

“У своїм мешканні,” сказав я.

На землянім обличчі Кальченка спалахнули невиспані очі.

Він — націоналіст?!”

“Він — труп...”

“Без штучок! Знаю, що він труп! З ким він розкладається?”

“Сам”. Я загикнувся. “Він правдивий труп,” сказав я, “і розкладається, бо по ньому повзають мухи...”

“Ах, та-ак!” Товариш Кальченко захитався від реготу. “Він умер і розкладається! Звичайно! А що йому робити? То якого ж ви чорта паскудите ним повітря?!”

Я загикнувся.

“Він умер нагло ніччю й не сказав, як його похоронити: з попом чи без попа”.

“Ага,” промовив товариш Кальченко. “Хто він був, цей труп, що розкладається?”

“Славнозвісний маляр Роман Рокита,” сказав я, “і, вмираючи, він забув сказати, як вивезти на кладовище його безпартійне тіло.”

“Якщо він був славнозвісний маляр Роман Рокита,” відрубав товариш Кальченко, “то він сказав себе поховати без попа!”

“Він так сказав?”

“Він так сказав!”

“Наколи він так сказав, то мусить бути так, бо труп належить лише йому, Романові Рокиті.”

“Точно. Тому він заслужив на упривіле-
йоване місце на цвинтарі.”

“Певно,” сказав я.

“Він заслужив на упривілейоване місце,
яке вибере йому товариш Богомолів — ди-
ректор центрального цвинтаря. Він свій чоло-
вік — поганяй до нього.”

Я вийшов з робітничо-селянського апарта-
менту, забувши капелюх. Х-ху! Фройляйн, дві
пиві!... Цум воль, друже!... Я вийшов з робіт-
ничо-селянського апартamentу без капелюха і
згадав на сходах, що мій капелюх у товариша
Кальченка на скірянім кріслі. Хай він зго-
рить! — помислив я, бо на моїй голові вору-
шилося волосся, але та сивизна, котру видиш,
розцвіла вже після. О, то дуже цікаво, як во-
на розцвіла в мене! То так цікаво, що ти
пукнеш, наколи не використаєш okazji послу-
хати. Цум воль, приятелю!

Я спішив, бо покійний Роман Рокита не-
надто радо ждав на мене. Отже, я поспішив
до центрального, а по-нашому — Личаківсь-
кого цвинтаря. Як я спішив, то думав те, що
ти би думав, коли би ми помінялися ролями.
Який той директор Богомолів? — думав я.
Я виобразив собі низенького, сухенького чоло-
віка з кругленькою борідкою. Такого я шу-
кав його на Личаківським цвинтарі. Шукаючи,
я налетів на якогось головатого мопса в ци-
вільнім, котрого бачив у готелі “Жорж” в зе-
леній блюзі та малиновім кашкеті. Пощо він
лазить ту? — подумав я, і став, бо він дуже
пильно сверлував мене своїми малесенькими
вепровими очима.

“Чи не знаєте ви, товаришу...”

“Кого?” Він не спитав, а гавкнув.”

“Товариша Богомоліва...”

“А що?”

“Я з партійного обкому пропаганди... Чи чули ви про товариша Кальченка?”

Його прямокутне обличчя розпроменилося в радісній усмішці і з м'ясистого рота вишкірились жовті зуби, через які сочилася слина. Він зляпав мене виликанською долонею за руку:

“Приятелю! Ти знаєш, хто я? Ха-ха! Я ж Богомолів!”

“Ви — Богомолів?”

“Я — Богомолів.” Він притиснув мене до себе так сильно, що в мене у крижах тріснули кісточки. “Сучий сину! Тільки не викай... Не грай гнилого інтелігентика!”

У мене під пафами поцідився ледовитий піт: товариш Богомолів почислив мене за товариша Кальченка або за його близького колегу.

“Ти — Богомолів?”

“Я — Богомолів! Ха-ха! Що, не пасує? Ні, ні, браток! Це прізвисько звучить краще, ніж Палкін. Бо-го-мо-лов! Га? Я так назвався, коли мене поставили на пост директора центрального цвинтаря. Та-ак! Зовсім по-божому? Га? Нам тут честь і слава!”

“Ти, Богомолів, — тут стовп!” сказав я. “Для того я прийшов до тебе в важній справі.”

Він у захопленні чвиркнув через жовті зуби.

“Знаю,” сказав він. “Здохла груба риба і її треба встромити на почесному місці.”

“То була груба риба,” сказав я, “і вона на то заслугує.”

Товариш Богомолів стукнув пальцем по чолі, — щось міркував.

“Ми її вигідно встроимо,” сказав він. “Але де? Ну, скажи, браток? У мене голова ходить ходором... Це тобі не в обкомі — шур-шур і гамба! Так, так! Ми цього ударничка встроимо напроти дороги — ось там, біля співробітника НКВД товариша Кабанова. Він чесно стояв на сторожі революції. З ним йому буде безпечно! Ми твого ударничка так само встроимо ногами до вулиці, щоб він, сучий син, не спускав ока з буржуазії.”

“Йому буде приємно зорити на вулицю,” сказав я. “Він буде зорити на вулицю й буде дякував советській владі за гідне місце на цвинтарі...”

“Авжеж, з такими місцями тепер туго,” сказав товариш Богомолів.

“Тісно?” спитав я. “Ви відвічальну посаду маєте!”

“Тіснувато, не те, що спочатку, коли я очолив цвинтарне виробництво. Тоді було місця, хоч гуляй весілля. А тепер туго. У нас, браток, промфінплян!”

“Так-так,” сказав я.

Товариш Богомолів хитро зіщулив свої вепрові очі.

“Я тобі не шур у папері в білих рукавичках: шелесть-шелесть і гамба! Тут треба всіх улаштувати. Спробуй на такому цвинтарику. Га?” Він злапав мене за петельку і сказав таємничо: “Знаєш, яке тут було контрольне число за покійнички Польщі? Двадцять сім мерців на місяць! Ми першого місяця підігнули до двісті тринадцяти. Ось, брат, робота! А ти кажеш — цвинтар! А знаєш, яке контрольне число в цьому місяці? Тисяча мерців! Це тобі не фунт ізюму! Тисяча мерців, — спробуй но розмістити, щоб було добре й вигідно їм лежати й щоб

росла травичка... квіточки... одне слово — цап-царап і кінці в воду! Роботи — брат! Але промфінплян я виконую. Я не мав прориву! І не маю прориву! Чому? Бо я модернізував своє цвинтарне виробництво. Військових, співробітників НКВД, партійних, директорів, стахановців і різних ударничків я припасовую на видному місці очима до дороги, ось там, де стоять замість хрестів червоні зірки. Це місце закріплене за ними. Густо, тісно, але в тісноті веселіше. Міщан і різну буржуазну шушваль кладу в кутках — під мурами. Хай дякують, що в цьому не відмовляємо.”

Він нахмурився і позирнув з-під чола.

“Найбільше мороки з контрою. Ми запорпуємо її вночі; у глибині цвинтаря. Раніше її вивозили з тюрми у скринях з мануфактури. По три-чотири у скрині. Одного разу я подумав і сказав: “Обідно! Навіщо такі збитки для держави? Ховатимемо контру без скринь. Так для контри буде ліпше.” Так я сказав і почав стромляти контру без скринь, по десять-п'ятнадцять штук у яму. І чудово! Сьогодні я дістав розпис на двадцять шість штук! Ех, браток, роботи! Щоб належно їх прийняти, мушу викопати дві ями. Шито-крито... У нас пильність. Тому гробокопи також з контри. Привезуть двох у “чорному вороні” (сьогодні дві ями, отже гробокопів буде чотири!), вироблять свою норму, поскладають заспокоєну контру в яму, а тоді я їх бац! бац! — і до побачення... Зле, що доводиться запорпувати мені й моему помічникові: він з нашого брата. Але, на жаль, мушу часто його міняти. Тут таки, на цвинтарі. Пильність! Пильність! — сказав наш вождь і учитель, — фундамент революції! Так він сказав, і в мене пильність на першому

місці. Я як на фронті. Я від однієї згадки божеволію, скільки буде мазні на берлінському чи паризькому цвинтарі! А коли ми доберемося до Нью-Йорку... Ех! Може вип'єм? Га? Ти такий в'ялий. Знаю... У тебе теж не чистіше... Вип'єм? Ні? Ну, як хочеш. До побачення. А твого ударничка ми приладнаємо на теплому місці — очима на вулицю.”

“То буде вигідне місце,” сказав я, як він випровадив мене з цвинтаря. “Фройляйн, цален!”

“...Вдома я подивився на себе із розпуки побив люстро: мої скроні зробилися цілком білі... Але то є зеро супроти дощок. Тепер дванадцята година і в могильниковім подвір'ї порожно. Рушаймо!”

Я і мій приятель Кожух, вийшовши з “Золотого бика”, неспостережно забралися на подвір'я могильника і взяли по дві дощі. Після через садок вискочили на другу вулицю. Вийшовши з тої вулиці, ми другий раз відвідали могильника й замовили з його дощок для нашого краяна Степана Луценка труну.

В ГОСТЯХ У МЕРТВИХ

На цвинтарі сірі хрести
Розправили руки дубові —
Готові від мертвих піти,
Живим послужити готові.

М. Ситник

ЩЕ ТІЛЬКИ б переповзти вулицю, що відмежовувала місто від цвинтаря, і тоді... Але поблизу були військові казарми. У сліпучому місячному сяйві Деревія могла застукати військова патруля й перевернути його задум догори ногами. Тому в кінці запущеного саду він притулився до канави, щоб добре оглянути довкілля й за одним подихом узяти цю бісівську перепону.

Прислухаючись, Деревій кілька хвилин не ворухився. Ніде не чулося найтихшого шереху, тільки часом лопотіли крильми й черкали ними об віти розбуджені птахи. Тож, не гаючись, Деревій, неначе повзучий хрест, посунувся до цвинтаря.

Опинившись на цвинтарі під кущем, він радісно зідхнув. Він не бентежився, що самотньо опинився на цвинтарі — на цьому затишньому, але неприємному місці, куди живі істоти ночами не квапляться. Це не лякало, бо всі його почуття були заглушені одним — якнайшвидше дістатися до Терещенкового склепу, що був серед цвинтаря, при головній алеї.

На небі ще ясніше світив серпневий місяць

і мерехтіли кошлаті зорі. Деревієві треба було якнайшвидше зникнути з овиду. Він по-котячому вигнув хребта і крадькома поповз у глибину цвинтаря.

Проповзши кілька десятків метрів, зупинився між двома могилками. Але в місячному сяйві кам'яні плити не блищали, а лише чорніли стрепехаті кущі.

Деревій стурбовано насупився. Ці склепи з Терещенковим неначе провалилися крізь землю! Він схопився і з настороженим слухом та широко розплющеними очима став перебігати від дерева до дерева. У цій проклятій біганині він наткнувся на три-чотири склепи, однак між ними Терещенкового з двома тополями не було.

Деревій із злоти застогнав і далі кинувся в розшук. Під час одного перебігу наскочив на підгнилого хреста й разом з ним упав на землю. Отямившись, раптом помітив дві тополи, а між ними — склеп! Безмежна радість розбурхала кров у його тілі. І він почав шукати місця, звідки міг би ясно бачити довкілля. Таке місце знайшов у кущі, напроти Терещенкового склепу.

**

Опинившись у вигідному становищі, Деревій глянув на годинника. Було пів до першої. О першій годині ночі мав тут з'явитися його університетський колега Бурденко і спуститися до своїх однокурсників у Терещенків склеп. Спуститися останнім — такий Бурденко витяг жеребок! А це було Деревієві на руку, бо він усвідомлював собі, що між ним і Бурденком відбудеться боротьба на життя і смерть.

Деревій увесь перетворився в слух. За дві-

три хвилини відтоді, як він уместився в кущі, раптом почув скрадливі кроки. Вірніше це був ледве вловимий шерех, немов би над самою землею летіла пташка, торкаючись крильцями трави. Із зеленої піни незабаром виринула жіноча постать і повагом пройшла повз нього до Терещенкового склепу. Деревій легко зідхнув і насторожився знову.

У чеканні проходили хвилини, але на цвинтарі було тихо, як у пустелі. І Деревія мало-помалу почали гнітити бентежні думки. Він думав, що коли Бурденко з якихось причин спустився у Терещенків склеп раніше, то йому, Деревієві, також треба спускатися в нього, а цього йому дуже не хотілося.

Міркуючи отак, він несподівано почув тріск вітів, а потім кроки. З такою безпечністю міг іти лише Бурденко. Тому Деревій похапки стягнув з ніг черевики й тихо кинувся назустріч людині, якої не бачив, але знав, що це вона.

**

Деревій був певний, що Бурденко мав при собі лише ножа. Отож Деревієві куля не загрожувала. Тому він став на кілька кроків від Бурденка й майже пошепки сказав:

“Добрівечір, Бурденку!”

Той рвучко спинився. Мить мовчанки, і вибухнув веселим сміхом.

“А щоб тебе виграла відьми!” сказав він. “Невже це, Деревію, ти?”

“Не дідько ж із лисої гари!” відповів Деревій і також засміявся.

“А в мене аж у п'ятах похололо. Якого біса ти товчешся вночі на цвинтарі? Чи не призначив комусь побачення?”

“Авжеж.”

“Кому?”

“Тобі.”

“Коли це ти запалився до мене такими почуттями?”

“Сьогодні в МВД.”

Бурденко пирснув сміхом.

“У МВД?”

“Не смійся, як намальований,” сказав Деревій. “Сідай напроти мене й ми поговоримо про це.”

“Цікаво!”

“Дуже цікаво. Але не забувай, що хоч ти спритніший за мене, але в мене міцніші м’язи.”

*
*
*

Обидва сіли на могилках і закурили. Деревій спитав:

“Ти знаєш, хто я?”

“Бориспільський колгоспник,” з іронією відповів Бурденко.

“І ще?”

“На жаль, студент радянського ВУЗ-у.”

“І твій колега по факультеті. А ще?”

Бурденко в’їдливо всміхнувся.

“Ти був би муровим слідчим!”

Деревій похитав головою і сказав з глуфомом:

“Такий рафінований барбос і нічого про мене не знаєш. Я сексот.”

“Ти?”

“Сиди спокійно. Я!”

“Сексот?”

“Авжеж,” сказав Деревій із такою певністю, що не можна було йому не повірити. “І ти сексот.”

“Ха-ха-ха! Це справді новина!”

“Для мене, звичайно. Я сьогодні бачив, як ти виходив з МВД.”

“Я?”

“Ти!”

“У тебе куряча сліпота.”

“Але пам'ять не куряча.”

По короткій мовчанці Бурденко зареготав.

“Ах, так! Я сьогодні йшов по Короленківській з пляжу.”

“Ти йшов по Короленківській з МВД!”

“Я порадив би тобі замовити рогові окуляри,” сказав Бурденко, і в нього в очах блиснули злі вогники.

“Я замовлю з твоїх рогів,” спокійно відповів Деревій. “Я дивився на тебе з тієї кімнати, з якої ти перед моїм приходом вийшов. Я і Седой, начальник оперативного відділу. А ти кажеш: “ішов із пляжу!”

“А якщо, навіть, з МВД, то яке твоє собаче діло до мене? Ти ж сексот.”

“А таке,” сказав Деревій, “що я сексотую в МВД з “Залізної Когорти.”

“Ти?”

“Авжеж, я.”

“З цієї підпільної військової організації?”

“З цієї, що не дає жити такій погані, як ти. Але в того дурня Седого я користувався більшим довір'ям, ніж ти. Він доручив тобі дізнатися, де окопаються твої однокурсники після Терещенкового склепу, а мені — стежити за тобою. Хитро! Га?”

Бурденко раптом зірвався з місця, але Деревій у нього за спиною крикнув:

“Сідай, бо нагодую оливом!”

Бурденко в розпалі ще раз стрибнув і сів.

“Дрібненька ти рибка,” сказав Деревій усміхаючись. “Адже ж емведисти навіть не

вдостоїли тебе револьвером. А ти вислужував-ся перед ними, як холера! Бо прикинутися перед своїми колегами нещасним, якому нібито також загрожує арешт, і ввійти в їхнє довір'я, щоб незабаром за їхній рахунок збільшити жителів цього тихого саду, — то справді треба бути бездушною холерою.”

Бурденко з цинічною усмішкою чвиркнув крізь зуби.

“Шльопнеш мене?” спитав по хвилині.

“Ні!”

“Я знав, що ти не шльопнеш.”

“Чому?”

“Бо члени “Залізної Когорти” називають себе лицарями. А який же з тебе був би лицар, коли б у двобої зо мною використав свою перевагу?”

Деревій сказав з погордою:

“У твоєї нещасної матері народився чорт у твоїй особі. Але не бійся. Ми не стріляємо у спину, як робите ви.”

“А що робитимеш зо мною?”

“Знищу по-справедливому.”

Бурденко з напруженим зацікавленням вслухався в Деревійів голос і сказав:

“Я з задоволенням обняв би таку великодушну наволоч, як ти.”

“Обнімемося пізніше,” відповів Деревій і взявся скручувати цигарку.

**
*

Деревій сидів на три кроки від Бурденка. Між ними перламутром переливалася намогильна кам'яна плита. Бурденко сидів під хрестом, а Деревій — у кінці могилки.

“Бурденку,” промовив Деревій похмуро.

“Ти втратив людську подобу. Чи ти зробив це з ідеї?”

Бурденко скрипуче засміявся, немов би хтось у нього за плечима потягнув пилкою по дереві.

“Чого регочеш?”

“Із твого наївного питання, бо кавказький ішак нагодував землею ідейних психопатів ще перед другою світовою війною. Ти думаєш — Микита Хрущов крутить людорубку з ідеї?”

“Це моя справа, що я думаю.”

“Микита Хрущов сидить біля людорубки з жадою до влади. Крім того, він любить добре попоїсти, випити й кілька разів побувати з своїми жінками в колишніх царських палацах у Криму й на Кавказі. Чи втяв би він оце в людській подобі?”

Деревій дивився на Бурденка, як дивляться на цуценя, що хоче з себе вдати великого собаку. Тим часом Бурденко вів далі:

“У наші часи бути людиною, значить — жити по-худоб'ячому. То вже краще стати худобиною або, навіть, звірюкою, щоб жити по-людському!”

У Деревія з гніву кипіла кров.

“То ти став звірюкою, щоб жити по-людському!”

“Ми раз живемо, то повинні взяти від життя все.”

“За рахунок інших?”

“Я не цікавлюся тими, що їхня справа припечатана.”

Деревій сказав глухо:

“Розумію. Але чому ти з таким цинізмом розказуєш оце мені?”

“Бо ти з “Залізної Когорти”, відповів Бурденко, “і ніколи не подаруєш мені життя. Однак

я не збираюся вмирати, бо намацав у тебе Ахіл-лесову п'яту."

Деревій зміряв Бурденка примруженими очима.

"Такої чортяки я не зустрівав ще ніколи!" сказав пошепки.

"Дуже радію."

Бурденко закурив нову цигарку. Тим часом Деревій поклав біля своїх ніг пістолю і витягнув ножа.

"Я думаю, що ми не будемо користуватися цією поганню?"

"Ні," відповів Бурденко з усмішкою. "Будемо розписуватися ножами."

"Як харківські ракли?"

"Наплювати мені на них! У мене мета оправдує засоби. А ти думав — що?"

"Нічого я не думав. Просто огидно так битися. Але почнемо."

"Ножами?"

"Авжеж!"

**
*

Обидва підвелися і в обох блиснули в руках ножі. Деревій став поволі підсуватися до Бурденка, що стояв витягнений, жонглюючи ножом із спритністю факіра.

"Не розпишись на мені, поки не обезброю тебе!" промовив Деревій.

"Із своєю ведмежою неповоротливістю?"

"Твої вуркаганські штучки мене смішать."

"А мене підбадьорують."

Деревій наступав, щоб не дати підступному супротивникові зібратися з думками. Ухиляючись, щоб кинутися на Деревія збоку, Бурденко посковзнувся в заглибину й упав на коліно. Побачивши коло себе Деревія, сказав:

“Сподіваюся, що ти не використаєш цього дурного випадку?”

“Уставай,” відповів Деревій сміючись.

Бурденко, регочучи, відскочив.

“З тобою дуже приємно битися, бо ти наполовину в моїх руках!”

“Тобі було б набагато приємніше, коли б ти прибрав мене в руки всього.”

Тут він блискавично кинувся на Бурденка й ногою збив його на землю; упав на нього і схопив його за озброєну руку. Однак жилавий і пружистий Бурденко в одну мить перевернувся й вислизнув. Деревія це не злякало, бо він був міцніший. Він з усієї сили стиснув Бурденка за руку і, качаючись із ним по траві, раптом відчув, як у нього з руки випав ніж.

“Радій, товаришу,” сказав Деревій, залившись сміхом переможця. “Тепер маєш мене всього!”

Але Бурденко нараз напнувся і, не зважаючи на сильний Деревійів опір, поволі підводився з ним на наги. Це була найнебезпечніша в їхньому двобої хвилина. Тому Деревій усім своїм тілом штовхнув Бурденка, і вони обидва полетіли на хреста, біля якого нещодавно сиділи. Старий хрест застогнав і разом з ними звалився на кам'яну плиту. Деревій заломив Бурденкові руку назад і поволі почав гнути її по спині до голови. Бурденко брудно вилаявся і сказав:

“Пусту руку. Чуєш! Я здаюся.”

“О-го-го,” засміявся Деревій. “Пустити не пуцу, а відпустити — можу.”

Бурденко з полегшенням утягнув повітря.

“Такого великодушного я зустрічаю вперше,” сказав він ледве чутно. “І тому я певен, що ти не розпишешся своїм ножем на мені.”

“Звичайно, ні.”

“Чому?”

“Бо я з ним розпрощався ще тоді, коли накинувся на тебе.”

Бурденко, похитавши головою, засміявся.

На хресті на кілька хвилин настала мовчанка.

“Тепер кінчатимемо по-справедливому,” знову озвався Деревій.

Бурденко підвів голову, звично вилаявся й помалу опустив її на хрестовину.

“Умертвлятимеш мене Христовою смертю?”

“Ні,” відповів Деревій. “Умертвлю тебе смертю розбійників, що сконали обабіч Христа.”

Деревій заломив йому за спину другу руку і, налігши на груди, схопив його за рамена.

“Бурденку,” сказав ворогові в саме обличчя. “Чи ти не скажеш щось на закінчення?”

“Ні. Хіба, може, що я вперше зустрічаю таку дивну людину.”

“Коли б ти ще раз вибрався в подорож по землі, то зустрів би таких багато.”

“Може, але коли б я вибрався дитиною. А тепер — пізно. Я — вовк. А вовки йдуть не в подорож, а на лови; ідуть не по враження, а схопити щось у зуби.”

Деревій глянув на місяць, що закутувався в хмару.

“До слова,” сказав він, “про лови. Не сказав би ти чогось нового про лови за нашою молоддю?”

Знаєш про це не менше за мене.”

“Забереш секрет з собою?”

“На дідька мені! Можу лишити його тут.”

Бурденко облизав висохлі губи. Потім простягнув ноги, як мандрівник після далекої дороги.

“Скажу лише тому, що силою не змушуеш признатися.”

“Отже?”

“Молодь відсилають у Казахстан.”

“Знищити повільно!”

“Звичайно.”

Деревій наблизивсь до його обличчя.

“Скільки емведисти заплянували вислати з України?”

“У цій кампанії — пів мільйона.”

“Пів мільйона?”

“Так.”

“Поспішають?” . . .

“Щоб на випадок третьої світової війни очиститися від потенціальної ворожої сили.”

Деревій, здригнувшись, підвів Бурденка за рамена й ударив головою по хрестовині.

“Але хлопці кудись зникають перед ловами . . .”

“Так,” сказав Бурденко.

У нього харчало в горлі.

“А, може, скажеш — куди?” спитав Деревій.

“Коли б я знав, — не прийшов би сюди.”

На мить обидва затихли.

“А коли б ти дійшов із своїми колегами з Терещенкового склепу до призначеного місця, — доніс би про це?”

“Якби ти не став на перешкоді.”

Деревій гнівно глянув Бурденкові в наліті кров'ю очі й поволі підвів йому голову.

“Значить, таємниці не знаєш?” спитав пошепки.

“Ні.”

“А я знаю і можу тобі її відкрити.”

“Пізно,” відповів Бурденко.

“Хлопці ховаються від ловів у червоній армії, на заводах, у радгоспах! Ти не знав? Ні?”

І Деревій з розмаху вдарив Бурденковою головою по хрестовині.

“А чи знаєш ти, “сказав Деревій “що я повинен був ще багатьох відпровадити в за-тишне місце, але завдяки тобі — мушу тепер мандрувати з жителями Терещенкового склепу?!”

Деревій раз-пораз бив Бурденковою головою по хрестовині, аж поки той заспокоївся.

**
*

Незабаром Деревій підвівся і, відійшовши трохи, сів на могилці. Із-за Дніпра сунули чорні хмари. Закутали небо, згусли, опустилися й немов би покотилися по верховітті. На цвинтарі все збилося вкупу, настовбурчилося якоюсь велетенською щіткою. З неба впало кілька краплин Деревієві на обличчя. Він поволі підвівся, випростався і тихо подався до Терещенкового склепу.

— 0 —

ЗНАК ПИТАННЯ

Наше народження є біль, а смерть
мука. Жалюгідне те, що міститься
між цими бігунами.

В. Підмогильний

ПІЗНЬОЇ осені 1949 року я від'їжджав з Англії до Канади. Десь перед полуднем лондонський поїзд привіз мене до Савтгамптонського порту. Митна поліція незабаром перевірила мої речі, і я з легким серцем увійшов у пароплав "Еквітанія".

Дворічні скитання по Англії залишилися позаду. Передо мною стелилися води, за якими дуже далеко мав вирости новий незнайомий берег. Що чекало мене за ним, — я не хотів про це думати. Розбурхані хвилі моєї душі заспокоювалися, і я почав пильно вдивлятися у воду. Дивився з годину, а може й дві-три. Час для мене не являв собою ніякої вартости; я навіть не глянув на годинника. Потім раптом без потреби схопився з місця і, зійшовши по сходах з палуби, почав тинятися по коридорах. Страшна духота стискала мені горло, і я помандрував закінчити своє коридорне тиняння в ресторані за кухлем пива.

У комфортному ресторані сиділи за столиками кільканадцять осіб, але, не зважаючи на це, тут було тихо, як у музеї. За одним столиком якась сива, але молода жінка (таких часто зустрічаємо серед англійок) ледве чутно

розмовляла з синьоокими розмальованими дівчатами, з усього видно — своїми дочками; за другим — два випечені дідусі мовчки потягували пиво й покурювали сигари; за третім — глибоко зідхала закохана пара, блискаючи пристрасними очима; за четвертим — куняло якесь худе створіння жіночої статі, подібне на мішок з кістками. Зовні всі ці люди не мали в собі нічого особливого, що кидалося б в очі. Натомість я відразу зупинив свій погляд на людині, що сиділа за круглим столиком біля вихідних дверей.

Цей сорокалітній чолов'яга, який належав до тих помітних людей, що притягають до себе увагу в багатотисячній юрбі, дивився, здавалося, на всіх і ні на кого. Його степове українське обличчя, неначе вирізьблене з мармуру, навбач не показувало жодних ознак життя. І коли б не вогняно-палахкотливі очі, то я сказав би, що це була одягнена статуя. Тому я відразу уявив собі ту бурю, що бушувала в нього під черепом.

Коли я крадькома стежив за ним, щоб зловити в нього на обличчі щось живе, він раптом зареготав, і цей регіт, як постріл, гримнув у сонній залі. Усі присутні зненацька стрепенулися, зупинивши свої погляди на зухвалій людині, що наважилася з когось відкрито поглузувати. Але помітивши, що ця людина сміється холодним сміхом сама в собі, як робот, принизливо відвернулися від неї й обмінялися поглядами, які немов би говорили: "Не чіпайте божевільного!"

А тим часом моя цікавість до незнайомого земляка зросла вдсятеро, і я вирішив не випустити його з своїх очей. Тому я моргнув до офіціанта, щоб заплатити йому за пиво й

вийти з ресторану вслід за жертвою мого зацікавлення.

Я розраховувався з офіціантом не більш секунди. Та коли він відійшов від мене з своєю довгов'язою завісою, я мало не застогнав: за столиком біля вихідних дверей залишилося порожнє місце! Я схопився й метнувся з залі.

Пробігши коридором, я опинився на роздоріжжі й зупинився. Передо мною стелилося три шляхи, і я в ваганні не рухався з місця. Повз мене проходили юрбами й одинцем незнайомі люди і штовхали мене в плечі. Деякий час я стояв, а потім зірвався з місця й кинувся бігти просто себе. Розштовхуючи здивованих пасажирів, я пробіг аж до корабельного носа, але мої пошукування були без успіху.

Я поволі пішов назад. Після довгого й настирливого блукання в лабіринтах коридорів я ввійшов до публічної спочивальні й сів на канапі. Тут люди тасувалися, як карти. Я заспокоював себе, що, може, у цій людській зливі мигне й його обличчя. Але цього не сталося. Тоді я з важким тягарем на душі пішов у свою каюту, щоб трохи зрівноважитись і після відходу пароплава знову вийти на лови.

**
*

Лежачи з заплющеними очима на прикованому ліжку, я весь час думав про дивного земляка з його холодним реготом. Хто це був? Що коїлося з ним? Чому він юшився жовцю? Цю загадку я конче мусів розгадати!

Не знаю, як довго я пролежав у цій лихоманці. Коли ж, нарешті, схопився і глянув у віконце, — на воді вже стояла густа темрява. Пароплав не рухався. Я ще трохи посидів у задумі, потім підвівся й вийшов з каюти.

Мені, як звичайно, не щастило. Але я вирішив шукати його без упину: день-у-день, вечорами, ночами. Не втече ж він, до дідька, з пароплава, поки пароплав не причалить до канадійської пристані. Сповнений рішучости, я підвівся по сходах на палубу, щоб трохи охолонути.

Густий і холодний туман вимів усіх людей з палуби: на ній було порожньо й сумно. Коли б з машинового відділу не доносився приглушений шум моторів, то можна було б сказати, що я стою на розбитому кораблі, викиненому бурхливими хвилями з морського дна на берег. Мене до кісток пронизував британський колючий вітер. Я відійшов від огорожі і сів у затишку між звитими дротяними лінвами.

Між цими звоями мені трохи потеплішало і стало легше на душі. У моїй уяві, хоч я ніколи не писав мистецьких творів, почав снуватися творчий задум. Але в мене був тільки початок, а далі... далі все відривалося й летіло у прірву.

У мене почало гудіти в голові, як завжди, коли розжарені думки біжать в одному напрямку. І коли вони галасували навколо цікавого, але втраченого обличчя, я раптом поблизу себе почув регіт. Це сміявся він! — я впізнав би цей регіт навіть у пеклі! Тому, здушивши в собі хвилювання, я сказав йому рідною мовою зовсім не те, що хотів сказати.

“Чи ви не заважаєте мені спочивати?”

Він довго не ворушився.

“Навпаки,” нарешті озвався й він — також рідною мовою. “Ви заважаєте мені, бо з’явилися сюди пізніше. А тому підіймайте свої вітрила й поганяйте під усі чотири вітри.”

“На жаль, я мушу з вами погодитися,” сказав я. “Але спочатку дайте вогню, бо в мене вийшли сірники.”

Він довго мовчав, і враз вибухнув своїм убивчим сміхом...

“Не хитруйте!” промовив він з іронією. “Скажіть просто, що ви хочете коло мене присісти й пополітикувати. О, ні, земляче! У мене кишки перевертаються від вас — партійних смердів. А ще, не дай Боже, ви якийсь “демократичний націоналіст”, чи “націоналістичний демократ”, або “націонал-комуніст...”

“На ваше щастя я перебуваю тільки в стадії здорової людини.”

“Брешете!”

“Чому?”

“Бо кожна здорова людина, опинившись між тифозними, мусить захворіти на тиф. Політикоманія — це інфекція сильніша за тиф! Ця хвороба положила, за мікроскопічним винятком, усіх наших емігрантів. Тому й ви мусіли захворіти на цю епідемічну хворобу.”

“Звичайно,” згодився я. “Але я мав міцний організм і переборов ці бацилі.”

“Говоріть тому, хто вас випровадив з дому! Коли б так, то на вас відразу начепили б гнилих собак і створили б навколо вас клоаку. Коли б не допомгло це, то на вас посипалися б доноси. З вас зробили б нервовий вузол. Відібрали б від вас спокій, вибили б зо сну й апетиту. І ви зісталися б лише в товаристві своєї тіні. Розумієте, що це значить?”

“Розумію, бо пережив це на власній шкірі.”

“Ви?”

“Я.”

“Ви це пережили на власній шкірі? Як ваше прізвище?”

“Мое прізвище нічого вам не скаже. Але коли хочете, то будь ласка: Верес.”

“Данило?”

“Так.”

Він на повні груди втягнув повітря, немов би вийшов з задушливої кімнати.

“Тепер вірю вам. Підсувайтесь.”

“Виходить, що ви знаєте мене грішного,” сказав я, підсуваючись до нього.

“Не знаю, але дещо чув про вас, нашого модерного Діогена. Чи, може, заперечите?”

“Я мав єдиний вихід... Але дайте, на милість Божу, вогню, бо в мене крім усякого паскудства ще й смокчуть під грудьми никотинові п'явки.”

Він добув з кишені запальницю й сунув мені в руку. Я вичеркнув огонь і зблизька глянув на незнайоме обличчя.

“Не приглядайтесь, бо не впізнаєте,” сказав він сміючись.

“Гаразд. Але в такому разі скажіть — хто ви?”

“Ні цього я не скажу вам, бо ви — філософ, хоч не впахаете моє ім'я ніде, але вільно чи не вільно можете назвати його між своїми друзями. Тому називайте мене криптонімом — “Знак Питання.” Так назвали мене партійні смерди. А втім називайте мене, як хочете. Мене це не цікавить... Значить, ви в еміграційних джунглях стали Діогеном?”

“Я вже сказав вам, що в мене іншого виходу не було.”

“Бідна ви людина! Трагічно бідна. А, може, й більше, ніж трагічно, але я, на жаль, цього поняття висловити не можу, бо, здається, такого слова в людській мові ще нема. Чи ж не так?”

І він засміявся сміхом, від якого мені стало моторошно.

**
*

У цю мить на палубі загудів гудок, і під пароплавом біснувато заклекотіла вода. Пароплав поволі відійшов від берега й посунувся в темряву ночі.

“Значить, відчалили,” тихо промовив він після довгої мовчанки. “Два роки тому, такої ж глухої ночі, я з Вестмюнстера перетяв поїздом Голляндію і з котрогось з її портів відчалив до Англії. Мої апокаліптичні дні в Німеччині лишилися позаду, але згадка про них переверталася битим склом у моєму наболілому серці. Я з великим зусиллям гасив у собі нестерпну біль — в ім’я однієї-єдиної надії, у яку, після нелюдського катування своєї душі, змусив себе повірити, щоб потім... за кілька тижнів... О, Діогене! Краще було б, коли б мене в цей час усі чорти затагнули в саме пекло, пили на моїх грудях вино й чинили найпаскудніші оргії... Ви смієтеся? Це зовсім не жарт! Хочете, я вам щось розповім. Не для свого заспокоєння, а щоб розбити ту вашу діогенівську бочку, якою ви так спритно запанцерувалися від партійних смердів.

Ви походите з столиці, але я не промінюю за неї свого Запоріжжя. Моє місто — степове. У ньому більше пристрасти, бурхливіший живчик, енергійніші люди. Розчуханих хахлів і русинів, що заглушують старі українські міста, в ньому не знайдете. Тому навіть полон серпа й молота не зміг знищити в ньому того родючого ґрунту, на якому вирощується наш непокірний козацький дух. І тим-то в ньому й навколо нього в надзвичайно сильній формі ро-

зігралися акти неписаної трагедії. Як там не було, але в дні юности моєї я був учасником тієї трагедії і в наслідок її опинився в Ворошиловградському концентраці. Чи ви нюхали це модерне паскудство на землі, виплекане месіянствующим московським хамом?”

“У тюрмі довелося, звичайно, побувати,” сказав я.

“Тюрма — це поганенький концентрак у мініатюрі. Або вірніше — місяць у денному світлі. Але менше з тим. Смолоскип “Залізної Когорти”, яка поставила собі метою запалити всенародній вогонь в Україні, палав між нами й у концентраці. Передні, падаючи, передавали цей смолоскип заднім. І ми кінець-кінцем вийшли з ним на поле бою.”

Він тяжко зідхнув і згодом промовив тихішим голосом:

“Якось улітку 1941 року нас, політв'язнів, зігнали докупі озброєні чекісти. Сталася важлива подія! — подумали ми. Але хіба ж ми — відтяти від світу, могли додуматися до того, що вже кілька днів тривала війна?

“Громадяни політв'язні!” звернувся до нас начальник концентраку. “На нашу соціалістичну батьківщину напав віроломний германець! Робітники, колгоспники і трудова інтелігенція в лавах червоної армії під проводом нашого великого полководця товариша Сталіна дають їм нищівну відсіч на їхній же території! У цих боях народній батько не забув і про вас. Він дає вам останню можливість — ваші гріхи перед батьківщиною змити кров'ю! Безперечно всі ви, як один, станете з гвинтівкою під його боеві прапори!”

“Безперечно!” тисячоголосо вигукнули політв'язні.

І він засміявся сміхом, від якого мені стало моторошно.

**
*

У цю мить на палубі загудів гудок, і під пароплавом біснувато заклекотіла вода. Пароплав поволі відійшов від берега й посунувся в темряву ночі.

“Значить, відчалили,” тихо промовив він після довгої мовчанки. “Два роки тому, такої ж глухої ночі, я з Вестмюнстера перетяв поїздом Голляндію і з котрогось з її портів відчалив до Англії. Мої апокаліптичні дні в Німеччині лишилися позаду, але згадка про них переверталася битим склом у моєму наболілому серці. Я з великим зусиллям гасив у собі нестерпну біль — в ім'я однієї-єдиної надії, у яку, після нелюдського катування своєї душі, змусив себе повірити, щоб потім... за кілька тижнів... О, Діогене! Краще було б, коли б мене в цей час усі чорти затягнули в саме пекло, пили на моїх грудях вино й чинили найпаскудніші оргії... Ви смієтеся? Це зовсім не жарт! Хочете, я вам щось розповім. Не для свого заспокоєння, а щоб розбити ту вашу діогенівську бочку, якою ви так спритно запанцерувалися від партійних смердів.

Ви походите з столиці, але я не проміняю за неї свого Запоріжжя. Мое місто — степове. У ньому більше пристрасти, бурхливіший живчик, енергійніші люди. Розчуханих хахлів і русинів, що заглушують старі українські міста, в ньому не знайдете. Тому навіть полон серпа й молота не зміг знищити в ньому того родючого ґрунту, на якому вирощується наш непокірний козацький дух. І тим-то в ньому й навколо нього в надзвичайно сильній формі ро-

зігралися акти неписаної трагедії. Як там не було, але в дні юности моєї я був учасником тієї трагедії і в наслідок її опинився в Ворошиловградському концентраці. Чи ви нюхали це модерне паскудство на землі, виплекане месіянствующим московським хамом?”

“У тюрмі довелося, звичайно, побувати,” сказав я.

“Тюрма — це поганенький концентрак у мініатюрі. Або вірніше — місяць у денному світлі. Але менше з тим. Смолоскип “Залізної Когорти”, яка поставила собі метою запалити всенародній вогонь в Україні, палав між нами й у концентраці. Передні, падаючи, передавали цей смолоскип заднім. І ми кінець-кінцем вийшли з ним на поле бою.”

Він тяжко зідхнув і згодом промовив тихішим голосом:

“Якось улітку 1941 року нас, політв'язнів, зігнали докупи озброєні чекісти. Сталася важлива подія! — подумали ми. Але хіба ж ми — відтяти від світу, могли додуматися до того, що вже кілька днів тривала війна?

“Громадяни політв'язні!” звернувся до нас начальник концентраку. “На нашу соціалістичну батьківщину напав віроломний германець! Робітники, колгоспники і трудова інтелігенція в лавах червоної армії під проводом нашого великого полководця товариша Сталіна дають їм нищівну відсіч на їхній же території! У цих боях народній батько не забув і про вас. Він дає вам останню можливість — ваші гріхи перед батьківщиною змити кров'ю! Безперечно всі ви, як один, станете з гвинтівкою під його боеві прапори!”

“Безперечно!” тисячоголосо вигукнули політв'язні.

Виснажені і змучені люди немов би на Великдень обнімалися й цілувались, що, нарешті, вийдуть на світ Божий. А воювати? Вони вже навоюють їм... У нас, колишніх військових різних окупаційних армій, десь за пару годин був готовий національний легіон і пляни його операцій.

Отож, Діогене, ми зодяглися в червоноармійську уніформу й порівняно опинилися на волі. У кожному разі дротяні тини, кулеметні вежі та видресувані собаки-людолови zostалися за нами. А чекісти, що конвоювали нас під Київ, уже не дуже нас лякали. Більше того, незабаром вони стали нашими невільниками, і однієї ночі ми послали їх чортові в зуби.

За кілька днів ми озброїлися автоматичною зброєю, танками й легкими гарматами, відбивши їх у советських бійців, і почали нищити червоноармійські групи, що з найбільшою запеклістю намагалися затримати московську окупацію на нашій землі.

З цього часу в наших легіонерів настало веселе життя, уклечане славними перемогами, що їх, здається, не знала Україна ще з Богданових часів. А чому? — скажіть мені! Ви ж філософ, отож напевно вглиблювалися в суть наших феноменальних воєнних успіхів, на які світ дивився з роззявленим ротом. Яку ви поставили діагнозу?"

"Ніяку," сказав я.

"Ви?"

"Авжеж, бо ця діагноза — з довгою бородою, а я ж не божевільний, щоб плодити бородатих дітей!"

"Значить, — цілість?"

"Звичайно."

“Хоч ми антиподи, але дайте руку! Отож і ми, як наші великі прадіди, славні свої перемоги завдячували нашій духовій цілості. Ми, — люди з усіх України: з центральної, східної, південної, кубанської, волинської, галицької, буковинської та ще з багатьох інших, що їм на чужині вже й числа немає... Ці прикметники цілі століття були нашим самогубством, і тому ми викреслили їх з наших душ ще в концентраці. Далі, ми відмовилися від політиканства — тієї найстрашнішої бацили, що віками розкладала живий організм бездержавного нашого народу й не давала стати йому нацією. Бо політика в нашого бездержавного народу була тічкою партій, які перегризали собі горлянки за владу, як тічка собак — за суку. Політика, — але політика з великої букви! — повинна починатися лише тоді, коли своє останнє слово скаже зброя.

Ми, легіонери, просякнулися цим і стали духовим монолітом. Наша земля була — Україна. Наша назва була — українці. Наш Бог був не московський чи римський, а київський. Наша мета була — звільнити від чужинців Україну, стати на її кордонах і сказати до її господаря: Народу, вільно встановляй політично-соціяльний устрій, вільно вибирай уряд і вільно будуй у своїй країні лад і життя!

З такою неписаною конституцією ми залізним потоком потекли нашою землею, виснаженою одвічною думкою про волю. Але ви скажете, що й до заліза підкрадається іржа! Так. Ця іржа підкрадалася й до нас у формі націонал-комуністів, націонал-фашистів і інших “істів”, які не уявляли собі життя без генеральних секретарів і вождів, політруків і

служби безпеки. Ці носії хаосу і зла відразу зійшли зо сцени.

Хоч у нас була залізна дисципліна, але ми не ділилися на патриціїв і плебеїв, бояр і смердів, панів і мужву. Усі ми, як княжі вої, вживали в поході не вибагливу їжу, носили просту одягу, спали на землі, клавши голови на каміння, — однаково старшини й вояки. Навпаки, старшини вели ще твердіший і суворіший образ життя, щоб дати приклад легіонерам. Тому, цілком природньо, наш порівняно нечисленний легіон без особливого напруження змітав із землі советські полки, а далі — дивізії.

Але німецькі полчища дуже швидко просувалися вперед, і ми незабаром опинилися в їхньому запіллі. Нехай мене чорти рознесуть по всьому світі, коли ми першого дня не стали наочними свідками нацистського режиму й ладу в Україні. Цей режим і лад нічим не відрізнявся від режиму й ладу їхніх комуністичних попередників. Один вождь, одна партія і їхній страж — всевладна політична поліція; масові вбивства, тюрми й концентраки; колхози, грабіж і моральний гніт. Якщо була різниця, то тільки в уніформі та в мові, яка вилітала з горлянок однаковісіньких людоненависних пик — цієї погані головоломно-конструктивного й неперевершеного досі руїною двадцятого сторіччя. Тому перед нами був той самий ворог — кровожадбний, нещадний, збісілий, за ногами якого тяглося те саме рабство, ті ж муки і смерть.

Проте, з приходом другого запеклого ворога людства становище нашого народу змінилося і, хоч це звучить парадоксом, — у кращий бік. Ви напевно з цим погодитесь,

бо ж закономірність — це та станція, з якої від'їжджають у всі напрямки ваші інтелектуальні поїзди. Але цю закономірність я подам вам у такому вигляді, як створив її найбільший наш філософ — народ, що каже: “Де два б'ються — третій користає.” Ми й були цим “третім”, що мав надзвичайно пригожу нагоду скористати, але...”

Він різко махнув рукою, як це роблять люди в розпуці, щоб показати, що все пропало, і зайшовся колючим сміхом.

**

“Власне кажучи,” продовжував він голосом, який ще дрижав зо сміху, “ми мали таку прогнозу: нацисти перегризуть своєму близнюкові горло й після кривавого двобою вони будуть подібні до вовка, що, перемигши свого ікластого супротивника, в кривавій калюжі зализує собі рани. У цей момент на нього повинна була впасти наша Повстанська Армія, що на цей час нараховувала б зо два мільйони. Союзницькі армії, що висаджувалися в західньо-європейських портах і просувалися на Схід, якраз підійшли б до нас, коли ми очистилися б від усякої скверни й обтягнули б могутнім ланцюгом свої кордони. Все це було настільки логічне й реальне, що стало нам за аксіому. Тому ми взялися за найістотніше — поширювати свій легіон, щоб перетворити його в армію. Перш за все, ядро армії з суто військових загонів і відділів, що боролися з окупантами під бойовими прапорами Залізної Когорти. Далі — з колишніх советських військових, дезертирів з червоної армії і німецьких воєннопонених червоноармійців, що втекли з німецьких таборів і т. д.

Здійснюючи це, ми пропускали нацистську армію вперед, знищуючи на своєму шляху лише поліційні й гестапівські загони, які відновлювали на наших землях бувше комуністичне рабство.

Тим часом покалічені й здеморалізовані советські дивізії, яким німці наступали на п'яти, котилися до Волги. Нацистська армія розсипалася в азійських степах і горах; в Україні стояли невеликі гарнізони, які для нас не мали ніякого значення. Одне слово, наступав момент, коли на нашій землі повинно було закінчитися апокаліптичне страждання. Але цього не сталося. І тут у першу чергу завинили не західні союзники, а наші біснуваті партійні смерди. У перші дні війни вони розсікли наш народ на частини і створили незчисленну кількість партійних і територіяльних загонів, що почали вести між собою різанину за владу в Україні, яка за того часу знову стала бойовищем двох чужих армій. Із тими партійними й територіяльними загонами ми також були змушені вести бої і з тяжким сумом проливати рідну кров. Отож, коли б навіть західні союзники не воскресили з мертвих московського трупа, то це нашого становища однаково не змінило б. Ми не мали б чим добити здесяткованої, але ще міцної німецької армії, бо наші сили були б утоплені в крові міжусобиці.

Як не як, наш легіон опинився між молотом і ковадлом, тобто між озвірілими від успіху комуністами, що наступали, й озвірілими від невдач фашистами, що відступали на свої вихідні позиції. Нашій партизанській ері настав кінець, бо партизанщина оправдує себе лише в ворожому запіллі, а ми ж довкола ма-

ли фронт! Воювати далі, — це був абсурд, безкорисне винищення нашої військової еліти. Розставатися із зброєю ми також не могли. Поперше, ми були професійні вояки, подруге, — з відродженням московської комуні покільчилося зерно третьої світової війни, і рано чи пізно — ми знову повинні були стати в Україні у свої лави. Ми вирішили піти двома шляхами, але до однієї мети. Одній частині, з головкомандуючим генералом Т. Д., — усмоктатися до червоної армії; другій частині, яку доручено очолювати мені, — пробитися у вільний світ. Однієї ночі ми розійшлися: генерал Т. Д. з своєю групою — на Схід, а я з своєю — на Захід.

Наш маршрут був такий: Житомир, Новоград-Волинськ, волинські ліси; далі — ми мусіли просмикнутися в Карпати, а звідтіля через Словачію і Чехію ввійти в Західню Німеччину. У кінці літа 1943 року ми з великими труднощами дісталися на Волинь, бо німці, відступаючи, концентрували там свої воєнні й поліційні сили, й тому дуже тяжко було між ними маневрувати. Боротися з ними, — означало б добровільно йти на самогубство.

У волинських лісах далі тривала жорстока братовбивча різанина між нашими партійними смердами. У цей катастрофічний час нашим обов'язком було вигнати з них партійних бісів, об'єднатися й могутнім ударом пробитися крізь німецьке вогненне коло.

Незабаром ми зустрілися з досить численним одним партійним загonom, який стер з лиця землі іншого партійного загона — свого супротивника й на його трупах "освоював" завойовану територію.

Я якраз був у передовій лінії. Сказавши

їхнім розвідчикам, хто ми, я запропонував невідкладно зійтися командирам обох воєнних груп на переговори. Командир їхньої розвідки відповів:

“Я, прошу панів, передам ваше прохання до нашого військового штабу. Але раджу панам не заходити на наші терени, позаяк ми здобули їх й опанували.”

“А де ваша демаркаційна лінія?” спитав я сміючись.

“Тут!” відповів він і гупнув ногою об землю.

“Можете бути спокійні,” сказав я. “Ми не маємо щодо вас агресивних плянів.”

За кілька годин до нас з’явилися їхні парламентарі на “дуже поважну” розмову з командиром нашого легіону, тобто зо мною.

“Прошу пана,” заявив парламентар, оглядаючи мене з ніг до голови, “наші командири можуть сі зустріти на переговори без зброї й конферувати сто кроків оден від другого.”

“За сто кроків один від одного?” спитав я.

“Так є.”

“А, може, більше?”

“Ні, рівно сто кроків.”

“Жаль,” сказав я.

Він розвів руками.

“Шкода! Але так велів наш пан генерал.”

“Перекажіть вашому панові генералові,” сказав я, “що командир українського легіону низько йому кланяється і в знак великої пошани до нього говоритиме з ним без зброї на віддалі ста кроків.”

Незабаром ми зустрілися на широкій лісовій галяві на досить великій дистанції. Напроти мене стояв юнак років двадцяти або двадцяти двох, у сірій мазепинці й у німецькій

офіцерській уніформі. Він витягнув проти себе руку і, сказавши: “Слава Україні!” — сухо спитав:

“З ким маю шану говорити?”

“З командиром українського партизанського легіону,” відповів я.

“Чи не назве пан командир панської ранги?”

“А чому б ні? Я в ранзі полковника.”

“Полковника?” спитав він розчаровано.

“Тільки полковника. Можливо, що вас польська воєнна академія відразу випустила в ранзі генерала. Значить, вам пощастило. Мене ж советська воєнна академія випустила лише в ранзі штабного майора, а на шабель полковника я видряпався вже куди пізніше.”

Він насупився.

“Я не маю часу на віци,” сказав він і лягнув собі різочкою по блискучій халяві. “Я хотів би знати, що ви є за військó?”

“Українське військо.”

Шмаркатий “генерал” сіпнувся, ніби йому наступили на ногу.

“Не розумієте? То я допоможу вам зрозуміти! У склад нашого легіону входять українці з усієї України, тому ми, цілком оправдано, називаємо себе українським військом. Але справа не в цьому. Чи вам відомо, що москалі ввійшли в Київ?”

“Ну?”

“От вам і ну! Увійшли в Київ і сунуться сюди. Німці ж сконцентрували тут величезні військові сили й не сьогодні-завтра стиснуть нас залізними кліщами. Що ви думаєте робити?”

Він зопалу відповів:

“Пройти в советське запілля і розкласти советську імперію з середини!”

Я зареготав, як регочуть дорослі люди з дітей, що намагаються вдавати дорослих.

“Слухайте, юначе,” сказав я. “Ви в Совдепії ніколи не були і нічорта про неї не знаєте! У Совдепії запілля нема. Там усюди фронт і бойовища. Вас усіх першого ж дня большевики витереблять, як качан кукурудзи, і зрівняють з землею. Розумієте? Ви маєте лише один вихід — викинути з голови свої божевільні думки й разом з нами пробитися у вільний світ. Інакше німці викосять нас поодинці, як косарі траву.”

“Що? Іти в дезерцію?” випалив він з гнівом. “Ідїть самі. А ми будемо воювати до остаточної побіди... поки не здобудемо вільної, ні від кого незалежної... соборної української держави...”

Він кресав ті блискавки і громи напам'ять, упившись у мене поглядом, як у страшного ворога. Говорити з ним далі не було потреби...

“І ви цього генерала більш не зустрічали?” спитав я.

“Ні,” відповів Знак Питання... “Третього дня вранці німці знищили цей загін до ноги. А четвертого — вони змусили нас до бою, як-ому позаздрило б саме пекло...”

І він розкотисто зареготав.

**

“Слухайте, Діогене,” сказав він голосом, який буває в тих, що захлинуться водою. “З нашої історії та власних спостережень я зробив висновок, що після Володимира Мономаха наші змагання за вільну українську державу зводилися до нуля тому, що ми, фактично,

боролися не за її відтворення, а за знищення. Авжеж! Бо ми в цих змаганнях на дев'яност п'ять процентів боролися між собою, а на п'ять — з ворогом. Це було за княжої доби по Володимирові Мономахові, за часів Гетьманщини, Української Народньої Республіки, і це дійшло до кульмінаційної точки в наш часи. Нічортá ми не навчилися з історії, і між нами далі на весь зріст стоїть скажений маніяк інтелектуальної і психічної руїни. Чому? Бо майже в усі історичні моменти, коли вирішувалася наша доля, за стерном змагань сиділи групові, а пізніше — партійні смерди. Тупі з природи, вони, із зненависти й люті до духу й розуму, знищували морально й фізично рештки вцілілої своєї еліти й відчиняли двері до диявольської міжусобиці, що вела наші змагання до катастрофи. А потім ці смерди репетували: "Усьому винен непідготовлений народ!" Брехня! Тут народ ні при чому! Народ не несе відповідальности за свої вчинки так, як не несуть її, скажемо, людські руки. Усьому винна голова, яка скеровує ці руки до добра чи зла. Уміла голова спрямує народ до перемоги, будівництва і творчости, дурна ж голова — до падіння, а злочинна — до руїни. Хочете прикладу? Будь ласка! До нашого легіону входили не марсіяни, а звичайні люди, та ще й з-під усіх царів і панів, — тому з різними звичками й життєвими укладами. І що ж? Вони показували чудеса, бо мали здорову й будівничу голову. Тому я до останнього свого подиху житиму з найбільшою пошаною й любов'ю до свого народу... Але, на жаль, більшість наших легіонерів упали без потреби. Вони оборонили тільки свою честь. А вони повинні були жити й жили б, коли б не пар-

тійні смерди, які в ім'я затхлого гетто поховали себе і майже всіх нас..."

Знак Питання кілька хвилин мовчав. Потім раптом струснув головою, як це роблять люди з прибитими памороками, і сказав:

"Можете повірити мені, що коли б наш народ склав на мене найвідповідальніший тягар, то знаєте, що я першого дня зробив би? Я видав би наказ надрукувати по сорок п'ять мільйонів примірників "Слова о полку Ігоревім" та "До мертвих і живих, і нероджених земляків моїх" і зобов'язав би кожного громадянина української держави вивчити ці твори напам'ять. А далі — на першій парламентарній сесії запропонував би записати в конституції — застосувати це до всіх поколінь продовж тисячі років. Тоді наша нація була б найміцніша у світі, а держава наймогутніша. Може це колись хтось зробить, а покищо партійні смерди з біснуетими вогниками в очах кидатимуть брата на брата, і на вгноюваній братерською кров'ю Україні москаль збиратиме пшеницю й відгудовуватиме себе і своїх байстрюків, щоб разом з ними розчиняти наш народ у московському морі. Чи подобається вам цей наш бісівський гопак і коломийка разом з московським диявольським яблучком? Га?"

І він вибухнув сміхом, від якого в мене, здавалося, заворушилось волосся.

*
*
*

Після цього сміху, в якому гриміли громи його тяжких душевних мук, на хвилинку стала тиша. Знак Питання, здавалося, розчинився в шумі хвиль, що ревли, неначе табун левів. Потім підвів голову, і напроти мене

знову спалахнули його очі яскравими вогниками.

“Одне слово”, почувся його голос у темряві, “горстка наших поранених легіонерів опинилася в лікарні, у центральній частині Німеччини. Між цими живими трупами був і я. Чому нас німці підібрали і так пошанували, — про це я довідався пізніше, коли став на ноги.

Якось, це було весною 1944 року, німецький вояк відвів мене в окрему кімнату, сказав сісти на фотель, і вийшов. У кімнаті, крім мене, не було нікого. Якийсь час я сидів у чеканні, а потім підсунув фотель до вікна і виглянув на вулицю.

У місті на повні груди дихала весна, садки роїлися цвітом, листя на деревах було яскравозелене, не займане вуличним порохом. Але серед цієї чудової природи стояла порожнеча і віяв з неї сум. Коли б не кілька худих жінок і дітей та чоловіків-калік, що неначе тіні пройшли вулицею, я подумав би, що знаходжуся в мертвому місті. “Ось яка ти, горда Німеччино, стала в четвертому році своєї божевільної війни!” І я, поновивши у своїй уяві ряди перших гітлерівських дивізій, що під ними стогнали биті шляхи України, усміхнувся.

У цей час відчинилися двері, і в кімнату ввійшов німецький генерал у піхотній есесівській уніформі. Він був високий, стрункий, років п'ятидесяти, з глибоким шрамом на лівій щоці. Привітавшись до мене по-військовому, сів у протилежному фотелі.

“Ну, як, полковнику?” сказав просто, як говорять військові. “Чи вас уже носять ноги по землі?”

Я глянув на нього з особливою цікавістю й незмушено відповів:

“Носять, генерале, але покищо по підлозі.”

Він усміхнувся.

“Це однаково, що й по землі. Бо все — земля. І ми з вами — земля. Але цим питанням нехай ламають собі голови філософи й теологи, а ми будемо говорити про зброю. Перш за все я хочу вас привітати з блискучою перемогою.”

Я глянув на нього, як дивляться на химерників.

“З перемогою? Якою це?”

“З вашою, полковнику. Я бачив різних солдат, але таких, як ваші, щиро кажучи, — уперше. Таке поєднання духу із зброєю, така еластичність, а особливо — така лев’яча впертість, а до того ще — отой кам’яний спокій, — це щось дивовижне. Ви розшматували одну з наших найкращих дивізій.”

“Якою командували ви,” сказав я.

“Безперечно. А тому я, солдат, що зрісся із зброєю і в якого вона стала божеством, прийшов вас привітати...”

“Дякую!”

“...І сказати, що, коли б ми знали вас раніше, то охоронили б від чортячої масакри і вас і, звичайно, себе. Та ще в такий відповідальний військовий час, коли в нас кожен солдат оцінюється на вагу золота.”

Я збагнув про що мова, але для переконання спитав:

“Як я маю вас розуміти, генерале?”

Він закурив цигарку й допитливо глянув на мене.

“Будемо говорити по-військовому. Ви знаєте, яка на фронті ситуація. Ми програємо, а з нами й ви. Коли б ми мали тепер подібних

до вашого легіону з двадцять п'ять дивізій, то ви за кілька місяців були б у Києві.”

Я глянув на нього й сумно всміхнувся.

“Пізно, генерале,” сказав я.

“Чому?”

“У сорок першому році ми могли б поставити таких п'ятдесят дивізій, а тепер — жодної.”

“Чому?”

“Бо ви не прийшли до нас як союзники, і тому велику частину нашого воєнного потенціалу, що відмовився служити росіянам і відійшов від червоної армії з повною зброєю, ви брутально знищили в таборах смерті.”

Генерал задумливо дивився у вікно і дрібно стукав пальцями по дерев'яній обвідці на фотелі.

“Тепер не час говорити про те, що відбулося. Ми говоритимемо про те, що ще можна направити. Ми можемо піти з вами на далекосяжний компроміс. Ми це, безперечно, виконаємо. Але одне питання. Чи можемо ми під вашим командуванням поставити підрушницю вашу військову й цивільну молодь, що перебуває в нашій країні?”

“Ні.”

“Ні?”

“Так, бо ніхто не піде.”

“Ніхто?”

“Ніхто, за винятком тих, що ви їх примусите піти під загрозою кари смерті. Але ви не матимете з них користи. А жаль! У сорок першому році ми з вами пройшли б через Москву аж до Владивостоку, і від комуністів лишився б тільки бридкий спогад...”

Генерал якусь хвилину не ворухився. Потім енергійно підвівся і сказав:

“Дуже жалію, що наша розмова кінчилася саме так.”

“Чому?” спитав я.

“Бо шкода мені втрачати таких блискучих солдат. Ви хоч упривілейовані, але тепер війна, а під час війни сантименти нетривкі. До побачення, полковнику!”

Я підвівся.

“До побачення, генерале!”

За кілька днів німці перевезли нас у концентрак”.

**
*

Оповідач якусь мить, здавалося, не дихав. Потім у нього з грудей вирвався сміх і, як вихор, закружляв по палубі.

“Слухайте,” сказав я. “Ви колись сконаете, к бісу, від цього сміху...”

“У моїй голові,” промовив він так, ніби я говорив не до нього, “пробігли такі життєві парадокси, від яких ви відразу збожеволіли б. Ех, коли б хтось з вашим талантом подав їх не абстракцією, а художніми образами, то такий твір повернув би нас, неповоротців, на триста шістдесят градусів, і ми тоді безперечно, виконали б на чужині своєю історичну місію. А так — усе це лишиться голосом “вопіючого в пустині”, і наші знеголовлені люди далі тектимуть крізь своє життя клоачними трубами й далі виконуватимуть місію погною на чужому полі.

Але досить! Я наближаюся до свого старту, а мені треба ще багато дечого вам сказати. Отож ми опинилися в нацистському ясірі, де рід людський трактувався точнісінько так, як у комуністичному ясірі. Люди — це твориво за Божим образом і подобою, були так

само тут лябораторним матеріалом. Новітній диявол так само робив з ними у своїй пекельній лябораторії найжахливіші експерименти, у першу чергу з душею. Дні й ночі диявол за-попадливо вибивав з неї всі людські чесноти й тілесні останки зрівнював з землею. Такого паскудства на нашій землі історія ще не знала. Найжорстокіші диктатори й тирани всіх часів були в порівнянні із Сталіним і Гітлером тільки дрібними різниками.

Ми були свідомі того, куди попали, і тому були готові на все. Але гестапівці поводитися з нами не так, як з ув'язненими, і це нас занепокоїло. Перш за все вони нас умістили в окремому бараці, де були хоч двоповерхові казарм'яні ліжка з твердими матрацами, але охайні й чисті. Уполудень сторожі привозили нам суп з м'ясом, уранці й увечері каву з хлібом, увічливо подавали і, не замикаючи дверей, мирно відходили. Чи це не пастка? — думали ми. Але так повторювалося день-у-день, ми жили сито й спокійно. А тут таки, за нашими стінами, лунав жахливий людський стогін і передсмертні людські крики. Ми не могли погодитися з тим, щоб в оточенні смерті жити життям вибраних, і тому вирішили з цим покінчити. Гестапівцям я категорично заявив, що хочу говорити з начальником табору.

“Чому? Хіба вам тут погано?” спитав підстаршина.

“Я сказав, що хочу говорити з начальником табору!” сказав я.

Того таки дня ввечері підстаршина завів мене до начальника.

Я опинився в горницях, що в них не посоромилися б жити найвибагливіші магнати з Бальзакових романів. Ці горниці заповнювали

різьблені меблі, дорогі перські килими, античні скульптури, малярські полотна найвизначніших майстрів пензля й різні речі ручної роботи, оздоблені золотом, сріблом і дорогоцінним камінням. Непогану собі “Нову Європу” тут збудував! — подумав я і глянув на типа, що вдоволено лупав на мене залитими жиром сірими очима. Він був середнього зросту, в ранзі оберштурмфюрера, пересічна людина, яких на світі — мільйони, тільки з рожевим обличчям від надмірного переїдання. Коли я безцеремонно оглядав його, він, усміхаючись, сказав:

“Добрий вечір, полковнику. Дуже мені приємно познайомитися з вами — вояком з такою блискучою військовою славою. Вибачте, що вас приймає офіцер такої низької ранги, але штурмбанфюрера тепер якраз немає. Сідайте й кажіть, чим ви не вдоволені.”

Я сів, і тільки після цього він поволі опустився на крісло.

“Чим я невдоволений?” спитав я. “Усім.”

“З вами не належно поводяться?”

“Так.”

У нього в очах спалахнули іскри гніву.

“Не знаю,” сказав він. “Але сторожі дістали суворого наказу поводитися з вами, як з гостями.”

“А за кілька кроків з подібними до нас людьми - - гірше, ніж з рабами! Ми протестуємо проти нашого упривілейованого становища й вимагаємо в усьому зрівняти нас з ними.”

Він пильно глянув на мене і сказав:

“На жаль, цього ми не можемо зробити. Чому? Бо ви лицарі. А ті, що їх ви згадуєте, найпідліші боягузи, що занесли нам ніж у спину. Ваш невеличкий легіон знищив одну з

наших найкращих ударних дивізій. Але цей бій ви звели з подивугідною відвагою, воєнним умінням, а особливо по-лицарському, і наші солдати схилили перед вами голови й попросили в самого фюрера схоронити вас і ваших уцілілих побратимів, як щось унікальне в двадцятому сторіччі!”

“І фюрер погодився?”

“Безперечно.”

“І кинув нас у концентрак...”

“У цьому винні ми, а не фюрер. Ми зробили це без його відома, бо коли вас виписали з лікарні, у військових казармах не було місця. Тепер ми підшукали, і ви негайно звідси виїдете. А за те, що сталося, просимо пробачити.”

Він підвівся і глянув у протилежні відчинені двері, звідки йшов запах смаженого м'яса.”

“Між іншим,” сказав він, усміхаючись своїми масними очима, “я маю чудові відбивні котлети.”

“Спасибі, я не голодний,” сказав я.

“То в такому разі: до побачення!”

“До побачення,” сказав я, чекаючи на сторожа.

“Ідіть самі,” промовив він усміхаючись. “Ви ж не в'язень.”

**
*

Знак Питання зідхнув, як зідхають ті, у кого біль розриває серце, і на хвилину затаїв дихання. Та ось раптом у нього з грудей вирвався регіт і неначе бризнув на мене льодовими відламками.

“Ах-ха-ха-ха!” бився цей страшний сміх по палубі, падав у море й перекрикував бурхливі хвилі. “Чи це не іронія долі? За що ворог дав

нам найвищу оцінку, — за те наші партійні смерди змішали нас з болотом. А коли б вони мали владу, то застромили б наші голови в зашморги — свої відомі “пута”, або понасаджували б їх на палі і з цих палів з нашими головами зробили б стовбову дорогу...

У кожному разі, діставши від ворога найвищу оцінку, ми справді були схвильовані до глибини душі. Адже ж до нашого легіону входили українці з усієї України, тому, по суті, ми були нею в мініатюрі. І коли ми спромоглися збудувати досконалість частково, то чому ж нам не прагнути до збудування її у всенациональному масштабі? Ми дуже багато думали про це і вирішили неухильно йти до цієї мети на чужині.

Передумови ж для нас були ясні: німці війну програють, а москалі покищо здобудуть перемогу. Більшість українців — військові, а також ті, що були в німецькій неволі, й утікачі опиняться на території під західними союзниками, які за два-три роки дивитимуться на свого московського союзника як на найзапеклішого ворога. Тому кожен пройдений рік наблизатиме два ворожі табори до вибуху третьої світової війни. У цей час західній табір оцінюватиме воєнні потенціали кожної уярмленої країни на Сході; оцінюватиме не блюзнірство, а реальну силу, на яку він зможе під час війни опертися. На нашій батьківщині величезний потенціал буде роздріблений і розтасований по всіх кінцях Советчини, і тому для західніх союзників він не реальний. Отож, зав'язку воєнного потенціалу нам треба буде творити тут.

Здатних до військової справи людей матимемо на чужині десь понад пів мільйона. Двад-

цять п'ять повних бойових дивізій! Це велика сила, яка сама зможе очистити Україну. Як же створити такий потенціал? Усі українці, що опиняться в окупованій західними союзниками Німеччині і житимуть у таборах, назвуть їх кошами. В усіх кошах існуватимуть військові школи, в яких відбуватиметься теоретичне навчання в усіх галузях модерно-воєнного ремесла. Щодо старшинського складу — піхотного, бронетанкового, літунського, морського тощо, — просякнути в союзницькі військові школи — з умовою, щоб після закінчення повернутися до своїх кошів, а у випадку війни — до своєї національної армії. Кожен кіш мусить мати відповідну бойову одиницю — чоту, курінь, полк, залежно від кількості вояків і роду зброї. Якщо відбуватимуться якісь територіальні зміни, як переселення тощо, то перенести цю систему у світ і дотримувати її в такому ж вигляді.

Усі коші повинні жити одним загально-суспільним життям — з девізом: один за всіх і всі за одного! Політику абсолютно викинути з життя кошів. Усі українські партії й політичні організації на чужині, які працюють на шкоду Україні та її визвольній справі, мусять самоліквідуватися. Політикою повинен займатися екзильний уряд, у склад якого мусять увійти шляхом добору не розм'яклі і спорожнілі духом і лицарством наші цивільні, а випробувані й високоосвічені вийськовики, як це було за княжих і козацьких часів, коли тільки з вийсковиків формувалася наша еліта. І при цьому доборі залізною мітлою вимітати на смітник наймікроскопічніших патріотів "численних Україн", які були в нашій історії найбільшим злом і які в ній зіграли найогиднішу ро-

лю. У кошах замість політики всю енергію і матеріальні багатства спрямувати на відбір талантів з усіх ділянок мистецтва й науки і так дати їм можливість розквітнути, щоб книжки наших письменників читали всіма мовами, наших співаків і музикантів слухали в найславніших операх і філармоніях; щоб на наших танцюристів дивилися на найкращих світових сценах; щоб малярські полотна наших малярів прикрашували найвибагливіші храми мистецтва, а скульптури наших різьбарів прикрашували будинки й майдани світових столиць; щоб наші учені сиділи на почесних місцях на світових наукових з'їздах. Для здійснення всього цього в кошах мусіла б бути тверда дисципліна, спартанська витривалість, у першу чергу — у проводі. Тільки таким способом ми виконали б перед нашою поневоленою батьківщиною свою місію на чужині.

Ці задуми і проблеми стали сенсом нашого існування. Ми вирішили здійснити їх, хоч би це коштувало львиних зусиль. Бож наші неспіхи, падіння й національне нидіння були продуктом нашого крайнього самолюбства, неспівжиття, зоологічної зненависти, безконежного поділу — особливо ж між смердами, що звали себе "елітою".

Отож нам, легіонерам, треба було все зробити, щоб лишитися в живих, і після падіння Німеччини відразу взятися за святе діло. І я з твердою вірою кажу, що Бог був з нами. Ми не тільки лишилися живими, але й у перші свої вільні дні впірнули з головою у працю.

Перш за все ми накреслили плян нашої дії і згідно з ним розійшлися по всіх головніших містах Західньої Німеччини й Австрії, що були під американською, англійською і фран-

цузькою окупаціями. На мою долю випало місто Н. — промисловий центр у південній Німеччині, де було сконцентровано кільканадцять тисяч українців і де найбільш гуляли московські чекісти під скромною назвою “Советської Репатріаційної Комісії”. Гуляли, як вам відомо, у цивільній одежі, а також у військовій советській і американській уніформах. Вони за допомогою американських і французьких вояків, у ясний день загонили в советські репатріаційні табори своїх колишніх невільників з центральних, східних і південних земель України. Українців з західних земель — колишніх польських громадян, переважно з Галичини — згуртовано в таборах, які репатріації не підлягали. Це була блискуча нагода вивести тисячі підсоветських українців з чекістських півконцентраків і схоронити їх для нашої майбутньої великої справи.

Я відразу націлився на це, і з кількома легіонерами пробрався в советський репатріаційний табір. Просмикнувся у групу наших людей (українці й тут трималися разом) і, знюхавшись з ними, почав розмову відверто:

“Хлопці,” сказав я. “Чи ви справді везете свої козацькі голови на обід “вусатому сонечкові”?”

“Нехай він ними вдавиться,” зареготав широкоплечий хлопець середнього зросту.

Усі, затихши, принішкли.

“Добровільно?”

“Спочатку верталися примусово, а тепер, немов у вірменській загадці — “добровільно”. Чи ви знаєте цю загадку?”

“Ні.”

“У такому разі відгадайте: У клітці було

три леви. Усі повтікали. Скільки в ній лишилося левів?”

Я всміхнувся.

“Ні одного?” спитав широкоплечий. “Помиляєтеся! У клітці далі жили собі три леви. Чому? Бо всі на волі обдумалися й повернулися назад”.

“Ха-ха-ха!” вирвалося з десятків грудей, як з ковальських міхів.

“Ха-ха-ха!” реготав широкоплечий, згинаючись і розгинаючись. “Розумієте?”

“Звичайно,” сміявся я, як той, що перебуває в полоні сміху. “Розумію, але, може, ви ще поясните мені мораль цієї загадки?”

Усі здушили сміх і дивилися на нас, як на учасників якогось видовища.

“Тут мораль проста, як борщ. Під час ловів з одного боку нас притиснули чекісти, з другого — ковбої, а з третього — шваби. “Па-жалуйте брітса!” зареготали москалі і згорнули нас у репатріяційний табір. Сидимо ми й тужимо, як колись чубаті в бусурменському ясирі. “Хлопці!” кажу я. “Якого дідька опустили носи? Хочете, я вас виведу звідси, як Мойсей жидів з Єгипту?”

“Як це?” питають вони.

“Дуже просто. Наші брати-галичани не підлягають “папаші”, і спокійнісенько собі відкривають табори. Ходімо до них. Запишемося галичанами, і нехай лігаві визначають: де пес, а де баран!”

“Веди!” сказали хлопці.

Опівночі ми вирвалися з табору й розбіглися по згарищах і руїнах. Уранці наша делегація пішла до галицького табору на переговори. Біля брами перегородив нам дорогу таборовий поліцай.

“Прошу панів виказатися!”

“Наші документи в лігавих,” кажу я.

“Значиця, пани є східняки?”

Я засміявся.

“На жаль, між нами лише один східняк — з Харкова. Я — з центральних земель, а третій — з південних, з Таврії.

“Нам сі не розходе, з яких панство земель. Ви — східняки і шлюс! Чим можу панам служити?”

“Заведіть нас до управи.”

“Одну мінуту!”

Він замкнув браму й подався до будинку. Звідтіля повернувся за кілька хвилин.

“Прошу панів зачекати на начальника постерунку. Ось він якраз іде... Струнко!”

Таборовий поліцай стрепенувся, вирячив очі і стукнув закаблуками. Цього начальника я відразу впізнав. За німців ми разом з ним працювали в одного бавера, і він, оцей начальник, був найліпшим моїм другом.”

“Славку!” скрикнув я. “Щоб тебе вхопили чорти! Чого це ти, вуркагане, завів отут такий режим, як там, звідки ми оце втекли?”

“Пріказ, пане-товаришу, всіх легітимувати,” сказав він офіційно, відмикаючи браму.

По той бік брами збиралася юрба хлопців. Ми ввійшли в табір.

“Ви хочете до управи?” спитав мене найліпший мій друг, за якого я пішов би в саме пекло.

Я глянув на юрбу. Таборові хлопці дивилися на нас неприязно. Кількох моїх знайомих, що їх я розпізнав між ними, позирали скоса...

“Гей, Ромку, Влодку... бусурмени ви дідькові! Чи я вам дьогтю в мед налив, чи наречену в когось відбив?”

Мовчали. Я хотів глянути в очі своєму побратимові Славкові, але їх не впіймав. Тим часом він, човгаючи польськими офіцерами, промовив:

“Чи ласкаві панове підуть до управи?”

“Ні, ласкаві панове не підуть, бо їм тут нічого шукати,” відповів я — і до своїх: “Хлопці, давай назад!”

З юрби вискочило кілька юнаків:

“І ми з вами!” вигукнули вони, біжучи прожогом до нас.

Юрба раптом заворушилася, вибухнула криком, свистом, — але ми вже були за брамою.

“Слухайте!” сказав я до своїх земляків, що приєдналися до нас. “Що сталося з ними? У неволі були братами, а на волі стали котами!”

На це відповів мені юнак з промовистими синіми “ліхтарями” під очима:

“І на волі були братами, поки не з’явилися оті несамовиті партійні чорти й не заразили їх “політикою”. Тепер жеруться між собою, а всі разом жеруть нас. “Совети, москалі, шпіони... шляк вас трафит!” кричать удень і вночі, полюючи за нами. А тут — і ви. Візьміть з собою!”

“До репатріаційного табору?”

“Хоч у пекло! На своїй землі здихати буде веселіше.”

У руїнах леви обдумалися та й повернулися до клітки...”

“Ха-ха-ха!” заклекотів у кімнаті сміх.

Я не ворушився: перша моя карта була бита.

“А не ліпше вам було лишитися в руїнах?”

“На якого дідька? Руїни всіх не приймуть.”

І з руїн повиводять усіх нас на ланцюгах. Дайте щось реальне, і ми цієї ж ночі виведемо звідси тисячу людей. Але реального чортма. То ліпше синиця у жмені, як журавель у небі.”

“Ха-ха-ха!” знову заклекотів у кімнаті сміх.

Якусь хвилину я прислухався до цього могутнього реготу. І раптом у моїх грудях немов би спалахнуло полум'я і вибухло з них сміхом, який з того часу став мене переслідувати, як моя власна тінь. Ха-ха-ха! Аха-ха-ха!”

Він вибухнув гомеричним сміхом, який, здавалося, сипався іскрами.

“Досить!” сказав я. “Я добре уявляю собі цей сміх.”

Але він мене ніби не чув. “Аха-ха-ха! Аха-ха-ха!” сміявся, махаючи руками, як птах крилами, що лагодиться злетіти...

**
*

Коли сміх ущух, а його відгомін далеко за пароплавом перегукувався з хвилями, Знак Питання сумно сказав:

“Це не жарт, Діогене! Сотні тисяч нашої молоді, нашого цвіту, нашої потуги, сили, енергії, пристрасти виїхали “на рідину.” Ви звичайно, знаєте, хто винен, що наш потенціал добровільно-примусово повернувся на цю “рідину”, під якою ми з вами розуміємо постріли в потилицю, каземати, концентраки, казахстанські степи, забайкальські сопки, сибірські тундри. Безперечно, винен наш історичний ворог. Але не без вини тут і наш новий демократичний друг (ми кожного чужинецького солдата в поспіху вітаємо хлібом-сіллю і записуємо у свої друзі). А проте в цій невідряд-

ній ситуації нашим людям допомогли виїхати на “родіну” ще й наші єдинокровні, які набундючилися, як індики, і позадирали носи вище себе, — бо ж їх не бив “по морді” якийсь там московський безвірник, а смалив “по писку” польський католик...

“У кожному разі, в нас, легіонерів, був плян, і ми на “родіну” не від’їхали. А з нами лишилися й ті, у яких до “родіни” були зірвані всі мости, або ті, які вирішили вмерти на волі, ніж жити в неволі. Західні союзники незабаром прокинулися з летаргічного сну і стали відкривати мішані табори для вихідців з “усіх Україн”, неофіційно запропонувавши наддніпрянцям записуватися колишніми польськими громадянами. Отож ці мішані табори стали для українців з західніх областей притулком, для наддніпрянців — фізичним рятунком, а для більшості — місцем розкладу, який незабаром довів нашу еміграцію до морального паралічу.

З відкриттям оцих таборів відкрилося кільканадцять партій і політичних організацій. Партії й організації почали розмножуватися діленням, а поділені — ділитися далі, і це пішло в безконечність. Ділячись, вони поділили українську спільноту за територіяльною приналежністю і релігійно-адміністративним визнанням, і почалася між українцями головоломна руїна. Партійні смерди, спричинники цієї руїни, почали скидати з себе вину на московських агентів, за яких вони блискуче здійснювали свою пекельну роботу на чужині. Московські ж агенти тим часом стояли збоку, реготали й пили за здоров’я українських партійних смердів німецький шнапс, французьке шампанське й англійське віскі. А в цей час

уранці в церквах українські партійні смерди співали на колінах “Боже, єднання нам дай” і “Нам Україну храни”, а серед темної ночі цими ж ногами бігали за братами і зводили з ними в руїнах свої партійні порахунки. Нечисленних аристократів духа, чести, сумління й розуму, тих, що їм чудом пощастило врятувати свої голови, партійні смерди терором і вибоками смерті усунули з суспільного життя і збудували китайський мур між ними й їхньою людністю.

Горе, Діогене, нації, народові, спільноті без голови! А ще гірше з головою, розбитою паралічем! Наші добрі й чесні люди в житті й самовіддані в боротьбі опинилися на чужині з спаралізованою головою, а ви знаєте, що це значить... Одне слово, ситуація була скажена, здавалося, — безвихідна. Але ми, озброєні непохитною вірою в нашу справу, з обраного шляху не сходили.

У першу чергу нам треба було розсікти Гордіїв вузол, який лежав загноєним чиряком на нашому народньому тілі. Тому ми звернулися до лідерів українських політичних партій і організацій, — до лідерів, які ходили в позах “підпільників”, а деякі навіть під ескортою партійної секретної поліції, хоч окупаційна влада їх і їхні партії не переслідувала й не звертала на них жодної уваги. Навіть тоді, коли ці партії кидалися одна на одну за владу в Україні, яку в цей час душив наш спільний ворог. “Пане полковнику,” говорили мені з простягнутими руками. “Чи хочете вступити до нашої партії? Знаменито! Ми потребуємо загально визнаного авторитета. Ми з вами так розбудуємося, що вся наша опозиція виздихає від злоти!”

Але коли я починав викладати їм свої погляди, ці лідери з півслова вишкіряли зуби, гарчали й мало не кидалися на мене. “Ви хочете, щоб ми самоліквідувалися?” “Звичайно! Ви й усі інші партії! Тоді ми відразу відживемо і своїми ділами здивуємо весь світ”. “А що скажуть тисячі жертв, котрі ми положили на вівтар батьківщини?” “Нічого! Бо ви поклали їх дарма. Коли б ми йшли всі разом, то з тисяч ваших партійних жертв упали б лише одиниці”. “А хто буде провадити визвольну справу на окупованій батьківщині?” “У кожному разі не ви, бо всі ви дезертирували з батьківщини ще в 1943-1944 роках.” “Слухайте, між вами й комуністами нема жодної різниці, бо ви й вони хочете нас знищити.” “Комуністи не думають вас нищити на чужині, бо вони впевнені, що свій плян виконають вашими руками, а саме — що ви швидше й краще за них спаралізують українське суспільне життя. Тому смерть наших еміграційних партій воскресить нас і дасть нам можливість зробити на чужині те, чого не зробили продовж десятків років густі і довгі ключі емігрантів, закованих партійними кайданами.” “Ви ляк... Анальфабет... Ви — ЗНАК ПИТАННЯ!” “Не хочете? То всі ви згинете тут смертю хробаків, безслідно рівняючись з землею!”

Ці останні слова вилетіли в нього з грудей з убійчим сміхом, який, могутніючи, перетворився в кипучий регіт. Ха-ха-ха! Аха-ха-ха! — дзвеніло в мене у вухах і підіймало череп, немов би під ним гарцювали чорти з усього світу.

**
*

“Слухайте, Діогене,” сказав Знак Питання голосом, що ним говорять ті, у кого з грудей

уже дихає пуста. “Після цих розмов з лідерами від мене відсахнулися всі, як від патентованого розбишаки або прокаженого живого небіжчика. Під час зустрічі одні кидали на мене ненависними поглядами і, скрегочучи зубами, стискали кулаки. Інші відверталися і в поспіху тікали. Ще інші плювали мені в лице і лаялися до мене брудною лайкою! “Ставленник наших націонал-комуністів!” “Брешете! Він ваш — націонал-фашист!” “Націонал-фашист? У нього ж соціалістичний писок!” “Соціалістичний? Ог-го! Це переодягнений москаль, що гріє руки коло кожного вогню, а потім гасить”. “Большевик...” “Чекіст”... “Таємний агент Репатріаційної Комісії...” “Собака...” “Зволоч...” “Урка...” “Лайдак!”

Увечері, коли я повертався з міста до табору, з німецького садка вискочили в машкарах кілька партійних смердів і протягнули двічі чи трічі по моїй спині плетеним дротом. Я вирвав із зруйнованого тину стовпця і послав їх до лихої години. Другого вечора я проходив у таборі біля зруйнованих бомбами гаражів. Кілька партійних смердів схопили мене з-заду за руки й намагалися затягнути в руїни. Я схопив на оберемок одного смерда і став глушити ним інших. Третього вечора з бризками скла влетіла в мою кімнату каменюка. І, нарешті, четвертого вечора посадила мене на джіпа американська воєнна поліція. За годину випустила мене з веселим сміхом: “Ваші земляки нам донесли, що ви советський шпигун!” “Советський шпигун?...” “Ха-ха-ха!” Аха-ха-ха!...”



Коли цей сміх ще перегукувався за кораблем у чорній прірві, Знак Питання ледве чуто сказав:

“Те, що сталося зо мною, — сталося з багатьма легіонерами. Наші пляни й надії в таборових партійних “державах” здійснитися не могли. Страшна партійна інфекція перейшла з голови на весь організм; наші люди борсалися у психічно-моральному паралічі, і над їхніми головами дзвеніли цв’яхи й гуркотили дошки духової смерти. На з’їзді легіонерів ми вирішили припинити свою роботу в таборових “державах” і розпочати її в нормальних умовах, де наші люди живуть здоровим глуздом і де не вештаються руйніницькі партійні смерди в позах “підпільників”. Цю місію доручили мені, і я незабаром виїхав в Англію.”

Мені пощастило потрапити в Лондон, де концентрувалися наші сили — передусім колишні військові з усіх українських армій. Але доноси випередили мене, і скрізь блискавкою розійшлося, що в Англію прибув Знак Питання. Тому, де б я не з’явився, на мене дивилися понурі обличчя й показували пальцями. “Ви знаєте, хто це йде?” говорили демократичні націоналісти, “Знак Питання!” “Ви знаєте, хто це сидить?” говорили націоналістичні демократи. “Знак Питання!” “Ви знаєте, хто це до вас приглядається?” говорили демократичні соціялісти. “Знак Питання!” “Ви знаєте, хто це щось занотовує?” говорили націонал-комуністичні демократи. “Знак Питання!” “Ви знаєте?”... А в наших громадсько-суспільних установах ще перед порогом говорили до мене: “Високоповажаний пан голова не може

прийняти вас на авдієнцію за браком часу". "Що?" "Кажуть вам: він зайнятий! І завтра буде зайнятий..." У приватних житлах хтось із лідерів відчиняв на мій стукіт двері і, вилупивши боязливо очі, говорив про себе: "Його нема. І взавтра теж не буде." Довкола мене просувалися людоподібні каміння, повні злоби й зненависти. Коли б я не в Англії, де дуже суворо карали самосудців і кримінальних типів, то це головате й рукате каміння не залишило б з мене мокрого місця. Кількоро людей (не смердів), що з ними час до часу я зустрічався без свідків, щиро натякнули мені, що за наші зустрічі вони можуть поплатитися...

Якось увечері якийсь англієць із строка-тим метеликом під підборіддям запросив мене просто з вулиці на Скотленд Ярд. "Бачите цю купу паперів? Це все доноси на вас!" "Так мало?" "Вони щоденно ростуть! Почитайте собі їх і йдіть спокійно додому..."

Після цього, зустрічаючись з нашими смердами, я випростовувався і йшов упевнено, регочучи їм у вічі. Цей сміх, що струшував усією моєю душею, ходив зо мною всюди, не кидав мене вдень, увечері і в сні. Це вже був сміх не тільки обурення, а й гніву; не тільки жалю, а й розпуки. Сміх, що мотав на палець нашої немилосердної долі мої жили, нерви й міг довести до божевілля. Знаєте, Діогене, що мені однієї ночі під час цих фатальних хвилин прийшло в голову? Що я живу на цвинтарі живих небіжчиків, ім'я якому: ЕМІГРАЦІЯ. Упасти живим трупом? Ні! Тоді — мершій геть звідси! Туди, де схрещуються блискавки нашої звитяжності й чести! Я йду туди і йдуть мої легіонери. І наші спрагли очі і змучені ду-

ші з нетерпінням очікують цього благословенного дня...”

На пароплаві загудів гудок. Знак Питання спроквола підвівся і сказав:

“Ми під’їжджаємо до Франції...”

“Ми їдемо в Канаду”, сказав я.

“Не турбуйтеся. У французькому порті пароплав підбере купу емігрантів і поверне туди, куди ви їдете. Прощайте, Діогене!”

Я знав, куди він прямує, але все ж таки спитав:

“А ви ж куди?”

“Додому.”

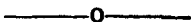
“Як?”

“Ви добре знаєте, що козак без зброї не буває, але завдяки своїй скромності і шляхетності не забігаєте вперед. Тому, чорт забирай, я вас люблю й ціную! Колись в Україні, як замовкне зброя, вас обніме кожен, і ви знову станете собою. А тепер... Завтра партійні смерди наречуть мене добровільцем “на родину”, а незабаром вони витягнуть з цієї липової бочки вас і проголосять неуком і божевільним. І ви в поті чола свого праскою в пральні або лопатою в болоті зароблятимете собі на хліб насущний, поки не висолопите язика. Смерди — жорстокі люди, а наші — особливо; їм учитися не треба, бо вони родяться “вченими”, “політиками”, “філософами”, “письменниками”, “публіцистами”, а тому вже сама думка про талант і інтелект, вирізьблений у тяжкій праці над собою, кидає їх у чорний сказ...”

**
*

Знак Питання з незламною гордістю стріпнув головою і з громожким реготом поніс свою постать у проміння світла, що блідими

лезами пробивалося з пароплава на палубу. Я сидів нерухомо. Густа й вогка темрява душила мене, але в найглибших надрах моєї душі сходило тепло й поволі огрівало мої охлялі думки. Чи це була радість? Радість! Велика радість, яка на весь голос співала гімн людині з великої букви: нашої людині!



ЗМІСТ

1. Сповідь Золотої Троянди	5
2. Різдвяна містерія	28
3. Лицарі Залізної Когорти	34
4. Молитва	51
5. Лист без початку	57
6. Месники	92
7. Народження	104
8. Чубарикова кар'єра	109
9. Утеча	121
10. Могильники	129
11. В гостях у мертвих	142
12. Знак Питання	154

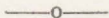
Ваші думки й зауваження про нову книжку
Ол. Гай-Головка "Одчайдушні", а також
замовлення на неї просимо надсилати на
адресу:

"MUSE",
P.O. Box 633, Winnipeg, Man.
Canada



Першу Гай-Головкову книжку "Штурмові баяди" видано в Харкові 1934 року. Після неї виходять у Києві дві збірки коротких оповідань: "Світання" — 1936 і "Десять новель" — 1937 роках. Ці книжки були продуктом авторових молодечих творчих шукань, проте відзначилися свіжістю і доброю технічною будовою. У час найжорстокішого чекістського терору в окупованій Україні Гай-Голов-

ко майже зовсім припиняє свою літературно-творчу діяльність. Збірка поезій "Сурмач", що виходить 1942 року у Львові, і лірико-сатирична поема "Коханіяда" — 1947 року в Авгсбурзі, створюють Гай-Головкові ім'я зрілого поета. Книжка у двох томах "Поєдинок з дияволом", що з'являється 1950 року в Вінніпегу, створює Гай-Головкові славу одного з відоміших письменників на чужині. Збірка оповідань "Одчайдушні", що на її вихід чекало багато читачів, знаходиться вже у ваших руках.



Преса про окремі оповідання з "Одчайдушних"

Оригінальність тематики, психологізм персонажів, драматизм героїв і ситуацій, постійне шукання в архітектоніці й композиційних задумах, порівняльне трактування людини однієї нації з людьми інших націй, уплітаючи національний момент у всесвітню проблематику, — це одні з основних характеристик поета-письменника О. Гай-Головка.

"Новий Шлях"